

معضلات اجتماعی و اقتصادی شهرهای ایران عصر صفوی

با استناد به فرمان‌های حکومتی منقور بر سنگ

مطالعه موردی: اصفهان، یزد و کاشان

حسن کریمیان

استادیار گروه باستان‌شناسی دانشگاه تهران

محبوبه‌سادات بیدگلی

کارشناس ارشد باستان‌شناسی از دانشگاه تهران

چکیده

قدرت بلامنازع سیاسی و مذهبی پادشاهان صفوی، سبب آن بود که هر فرمانی از آنها به منزله قانونی لازم‌الاجرا تلقی شود. لیکن در مواردی مقرر می‌شد حکم شاه برای اعلان به عموم با خطی خوش بر سنگ نقر شود و در مکانی که به اقتضای موضوع فرمان تعیین می‌شد، نصب شود.

فرمان‌های حکومتی دوره صفویه در واقع گروهی از اسناد معتبر باستان‌شناسی‌اند که در آنها دستورات صادرشده شاهان این سلسله در راستای رفع پاره‌ای از مشکلات و معضلات اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی در جامعه ایران عصر صفوی درج شده است. این فرمان‌ها در شهرهای مختلف ایران از جمله اصفهان، کاشان و یزد به شکل کتیبه‌های سنگی بر سردر، صحن و شبستان مساجد جامع، بقاع متبرکه و بازارها باقی مانده است. با شناسایی، نسخه‌برداری، استخراج، دسته‌بندی و تحلیل اطلاعات ۲۶ فرمان حکومتی دوره صفویه در شهرهای مذکور در نوشتار حاضر معلوم شده است که اعطای تخفیف مالیاتی، مبارزه با فساد و فحشا، منع

۱۸۴ فرهنگ، ویژه تاریخ

شرابخواری و مصرف مواد مخدر و مسکرات، جلوگیری از تعدی حاکمان و مأموران دولتی بر مردم، جلوگیری از لهو و لعب، حمایت از برخی طبقات اجتماعی به خصوص اقشار ضعیف و پایین دست جامعه، از جمله اهداف صدور این فرامین بوده‌اند.

مقدمه

پس از پایان حکومت مستقل ایلخانان و گذر از دوره طولانی حکومت‌های محلی در ایران، حکومت صفوی نویدبخش دورانی از وحدت ملی، ثبات سیاسی، و معنویت منبعث از سلطه حکمرانی صوفیان شیعه‌مذهب بر ایران بود. (جعفریان، ۱۳۷۸). فرمانروایان این سلسله، از عوامل مختلفی جهت مشروعیت‌بخشی به حکومت خود سود می‌جستند. رسمیت مذهب تشیع و استفاده شاه اسماعیل از عنصر «سیادت» - که به اعتبار آن خود را مستحق حکومت و خلافت می‌دانست - از جمله این عوامل است. (رویمر، ۱۳۸۴)

بی‌تردید، اداره کشوری وسیع و تازه استقلال‌یافته و شهرهای پررونق آن، تنها با اعمال دقیق تصمیمات ملوکانه امکان می‌یافت. از طرفی، قدرت بلامنازع سیاسی و مذهبی پادشاهان صفوی، سبب آن بود که هر فرمانی از آنها به منزله قانونی لازم‌الاجرا تلقی شود. لیکن در مواردی مقرر می‌شد تا فرمان شاه برای اعلان به عموم با خطی خوش بر سنگ نقر شود و در مکانی که به اقتضای موضوع آن تعیین می‌شد، نصب شود.

فرمان‌های حکومتی دوره صفویه، گروهی از اسناد معتبر تاریخی - باستان‌شناختی‌اند که در آنها دستورات صادرشده شاهان این سلسله در راستای رفع پاره‌ای از مشکلات و معضلات اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی جامعه ایران عصر صفوی درج شده است. این فرامین که حاوی اطلاعات سودمندی از اوضاع اجتماعی و فرهنگی ایران عصر صفوی هستند، پس از ابلاغ به حکام شهرها، به خطی

۱۸۵ معضلات اجتماعی و اقتصادی شهرهای ایران عصر صفوی ...

خوش بر سنگ نقر می‌شد و بر سردر، صحن و شبستان مساجد جامع، بقاع متبرکه، بازار و سایر اماکن عمومی نصب می‌شدند.

اگرچه این فرامین در بسیاری از شهرهای پروتوق عصر صفوی یافت می‌شدند، تمرکز آنها در شهرهای مرکزی ایران به‌ویژه سه شهر اصفهان، یزد و کاشان بسیار چشمگیر است. از این رو، سه شهر مذکور به‌عنوان محدوده جغرافیایی تحقیق انتخاب شده و تمامی فرامین شاهان صفوی موجود در آنها (۲۶ فرمان) شناسایی و تحقیق شده‌اند. نگارندگان با مراجعه به محل و انجام تحقیقات میدانی، ضمن عکس‌برداری از کتیبه‌ها، متون آنها را مجدداً در رایانه مشاهده و به‌دقت بررسی کرده‌اند. در مواردی که به‌علت ساییدگی و فرسایش و یا عوامل دیگری مانند جابه‌جایی کتیبه‌ها در سال‌های اخیر و الصاق غیراصولی آنها بر روی دیوار، امکان قرائت آنها به‌آسانی فراهم نبوده است، متون آنها با استناد به قرائت‌های پیشین محققان گرانقدری نظیر لطف‌الله هنرفر، ایرج افشار و حسن نراقی معرفی شده‌اند.

در این پژوهش، پس از طبقه‌بندی اطلاعات فرامین، اوضاع فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی ایران عصر صفوی و راهکارهای حکومتی ارائه‌شده از طرف شاهان صفوی در جهت رفع مشکلات موجود با رویکردی باستان‌شناختی - تاریخی بررسی می‌شود.

از مهم‌ترین پرسش‌های مطرح در پژوهش حاضر عبارت‌اند از:

در فرامین حکومتی دوره صفویه در شهرهای اصفهان، کاشان و یزد، عموماً چه مسائل اجتماعی و تاریخی عنوان شده است؟

چگونه می‌توان اوضاع اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی شهرهای مرکزی ایران عصر صفوی را با سعی در حفظ رویکرد و روش تحقیق باستان‌شناختی مطالعه و بازسازی کرد؟

هدف شاهان صفوی از صدور فرامین حکومتی و تأکید بر تبدیل آنها به شکل

سنگی (کتیبه) چه بوده است؟

فرضیه اصلی پژوهش حاضر این است که «فرمان‌های حکومتی دوره صفویه در شهرهای مرکزی ایران را می‌توان با یک چهارچوب ذهنی و روش تحقیق باستان‌شناختی به‌منظور تنظیم اوضاع اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی این شهرها در عصر صفویه مطالعه کرد».

پراکندگی جغرافیایی فرمان‌ها

تاکنون، تعداد زیادی از فرمان‌های حکومتی دوره صفویه در شهرهای مختلف ایران شناسایی و توسط محققان معرفی شده‌اند؛ لیکن همان‌طور که قبلاً اشاره شد، پژوهش حاضر بر منطقه مرکزی ایران و سه شهر اصفهان، کاشان و یزد متمرکز است. همان‌گونه که در جدول ۱ ملاحظه می‌شود، از مجموع ۲۶ فرمان حکومتی مورد مطالعه در تحقیق حاضر، ۱۱ فرمان در شهر اصفهان، ۵ فرمان در شهر یزد و ۱۰ فرمان دیگر در شهر کاشان قرار دارند. همچنین، براساس جدول ۲، از میان این فرامین، یک فرمان به شاه‌اسماعیل اول، ده فرمان به شاه‌طهماسب اول، هشت فرمان به شاه‌عباس اول، چهار فرمان به شاه‌صفی و سه فرمان دیگر به شاه‌سلطان حسین تعلق دارد.

موقعیت‌های مکانی و فضاهای نصب فرمان‌های حکومتی

بررسی‌های به‌عمل‌آمده نشان داده است که فرمان‌های حکومتی دوره صفویه در شهرهای مرکزی ایران در مساجد جامع، مساجد عادی، بازارها و امامزاده‌ها، در چهار موقعیت فضایی شامل ورودی (سردر، هشتی و دالان ورودی)، صحن و شبستان مساجد و امامزاده‌ها، و نیز معابر عموم نصب شده‌اند.

در متن ۹ عدد از این فرمان‌ها، پس از آنکه به حجاری فرمان بر روی سنگ تأکید شده، محل نصب آنها نیز تعیین شده است. در برخی دیگر از فرمان‌ها، تنها به

سنگی شدن فرمان امر شده و به نصب فرمان در بنا یا فضایی خاص اشاره‌ای نشده است.

گاهنگاری فرامین

فرمان‌های حکومتی شناخته‌شده و مورد بحث در این پژوهش، محدوده زمانی اوایل قرن دهم تا اوایل قرن دوازدهم هجری را دربر می‌گیرد که قدیمی‌ترین آنها متعلق به شاه اسماعیل اول با تاریخ ۹۱۱ هجری قمری در مسجد جامع اصفهان (تصویر شماره ۳) و متأخرترین آنها دو فرمان مربوط به شاه سلطان حسین متعلق به سال ۱۱۱۵ هجری قمری در بقعه امامزاده اسماعیل اصفهان و مسجد جامع یزد است. توالی تاریخی این فرمان‌ها، به ترتیب جدول ۲ است.

تحلیل اطلاعات فرامین حکومتی

آن گونه که در جدول ۳ مشخص شده است، موضوعات اجتماعی و اقتصادی دو گروه اصلی از مباحث فرامین را به خود اختصاص داده‌اند. علاوه بر این القاب، عناوین و مناصب دولتی و اداری، مشاغل مردمی و طبقات اجتماعی بخش دیگری از اطلاعات این اسناد را تشکیل داده است که اهمیت آنها را در بررسی سازمان اداری و مردم‌شناسی دوره صفویه مضاعف می‌سازند. در ادامه، عمده‌ترین موضوعات انعکاس یافته در فرامین بررسی خواهد شد.

موضوعات اجتماعی

از مجموع ۲۶ فرمان مورد مطالعه، موضوعات، مسائل و معضلات اجتماعی مطرح شده را به طور مشخص می‌توان در ۶ فرمان (۲۳ درصد) مورد توجه قرار داد.

این موضوعات، در جدول ۳ (فرمان‌های شماره ۳، ۶، ۱۱، ۲۴، ۲۵ و ۲۶) و نمودار ۱ انعکاس یافته‌اند که به شرح زیر قابل تفکیک و بررسی هستند:

۱. برانداختن مراکز فساد و فحشا

منظور از مراکز فساد و فحشا، اماکنی غیراخلاقی‌اند که براساس تواریخ عصر صفوی در اکثر شهرهای ایران وجود داشت (افشار نادری و لاکهارت، ۱۳۷۷: ۱۰۹). این اماکن در فرمان‌ها تحت عنوان «بیت‌اللطف» و «قوالخانه» معرفی شده‌اند. آن‌گونه که نمودار ۱ نشان می‌دهد و نیز براساس جدول ۳، در دو مورد از فرامین حکومتی (فرامین شماره ۳ و ۲۴) که شاه‌طهماسب به تاریخ ۹۴۱ ه. ق. و شاه‌سلطان‌حسین به تاریخ ۱۱۰۶ ه. ق. صادر کرده‌اند، وجود چنین مراکزی نکوهش شده و فرمان شاه مستقیماً در جهت براندازی این اماکن و جلوگیری از واریزشدن مبالغ مالیات آنها به خزانه دولت صادر شده است. البته در این دو فرمان که در مسجد میرعماد کاشان نصب شده‌اند، به مبارزه فراگیر (و در جمیع ممالک) علیه این‌گونه مراکز امر شده است:

... از کلیه ممالک محروسه، شرابخانه و بنگخانه و معجون‌خانه و بوزه‌خانه و قوالخانه و بیت‌اللطف و قمارخانه و کبوتربازی [...] مستوفیان گرام ماهانه و مقرری آن را از دفاتر اخراج دارند و ابواب جمع دفتر نسازند و امور مذکور را از جمیع ممالک خصوصاً دارالایمان کاشان برطرف ساخته، نگذارند که من بعد کسی مرتکب این مناهی شود... (فرمان شماره ۳)

در فرمان شاه‌سلطان‌حسین (شماره ۲۴) نیز آمده است:

... کل وجوه بیت‌اللطف و قمارخانه و چرس‌فروش و بوزه‌فروش ممالک محروسه را که هر ساله مبلغ‌ها خطیر می‌شد، به تخفیف و تصدق فرق فرقدسای اشرف مقرر فرمودیم.

این مسئله نشان می‌دهد که مراکز فحشا و فساد در دوره صفویه، به پرداخت مالیات نیز موظف بوده‌اند. شاردن نیز اشاره می‌کند که در دوره صفویه، مقامی با عنوان مشعلدارباشی، ناظر و حامی اماکن فساد و نوازندگان و شعبده‌بازان بوده و مالیات آنان را دریافت می‌داشته است. (شاردن، ۱۳۴۵: ۲۵۹)

به‌علاوه، اشاره به چنین مراکزی در دو فرمانی که هر دو نیز در کاشان نصب شده‌اند، این موضوع را به ذهن متبادر می‌سازد که احتمالاً این شهر - علی‌رغم سابقه دیرینه تشیع و شهرتش به القابی چون «دارالایمان» و «دارالمؤمنین» - در دوره صفویه، درگیر و مبتلا به معضلات اجتماعی، فرهنگی و اخلاقی زیادی بوده که بخشی از آن در فرمان‌های حکومتی منصوب در مسجد میرعماد منعکس شده است. صدور فرمان دیگری با همین موضوع در دوره شاه‌سلطان‌حسین، نشان‌دهنده ریشه‌داربودن این‌گونه معضلات اجتماعی و اخلاقی در جامعه عصر صفوی من‌جمله کاشان است.^(۱)

۲. ممنوعیت فروش و مصرف مواد مخدر و مسکرات

در مضمون فرمان سال ۱۱۰۶ هجری شاه سلطان حسین (فرمان شماره ۲۴)، با استناد و یادآوری آیه «یا ایها الذین آمنوا انما الخمر والمیسر والآنصاب والالزام رجس» *مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ*. (مائده / ۹۰)، شرابخواری و مصرف مواد مخدر و مسکرات، حرام و ممنوع اعلام شده است.

از آنجا که صدور این فرامین از جانب شاهان صفوی در شرایطی صورت می‌گرفت که خود به مصرف مسکرات اقدام می‌کردند، این‌گونه محدودیت‌ها و ممنوعیت‌ها در نقطه مقابل با اعمال و رفتار ایشان قرار می‌گرفت. شاه طهماسب تا قبل از آنکه در ۲۰ سالگی توبه کند، شراب می‌نوشید و شاه‌عباس تنها پس از آنکه

از خوردن شراب دچار ضعف و بیماری شد، به منع شرابخواری فرمان داد (طاهری، بی تا: ۳۲۷). حسن روملو در خصوص منع شرابخواری در دوره شاه طهماسب می نویسد: ... او دستور داد محتسبان آبروی پیاله و جام عقوبت انجام را ریخته، شیشه ناموس ایشان را به سنگ افسوس زنند... به اکل مسکر حرام از بوزه و بنگ هر چه بینند، بیندازند... (پارسا دوست، ۱۳۷۷: ۶۱۱؛ به نقل از روملو، ۱۹۳۱: ۲۴۶)

۳. ممنوعیت برخی تفریحات و سرگرمی های اجتماعی

همان گونه که در نمودار شماره ۱ نشان داده شده، در دو فرمان سال ۹۴۱ هجری شاه طهماسب و ۱۱۰۶ هجری شاه سلطان حسین (فرمان های شماره ۳ و ۲۴)، در کنار سایر مشکلات اجتماعی که این فرامین در راستای رفع آنها صادر شده، برخی تفریحات و سرگرمی های اجتماعی نیز نکوهش شده اند که عبارت اند از: قماربازی^(۲)، کبوترپرانی^(۳)، شطرنج، نقاره کوبی (در اماکن متبرکه)، طنپورزدن^(۴) و سرگرمی اجتماعی معروفی به نام گرگ دوانی^(۵). اگرچه این گونه تفریحات را بنا به نقل منابع، اجامر و اوباش انجام می دادند، به طور کلی تصور می رود که اکثریت مردم و حتی مأموران دولتی نیز به آنها علاقه داشتند.^(۶)

به طور کلی، از آنجا که به سه متغیر مورد اشاره در بالا (برانداختن مراکز فساد و فحشا، منع فروش و مصرف مواد مخدر و مسکرات، و جلوگیری از انجام برخی تفریحات ناسالم)، در دو فرمان مزبور اشاره و تأکید شده است و این دو فرمان به شهر کاشان مربوط اند، به نظر می رسد دست کم در آغاز و پایان حکومت صفویان، این گونه معضلات اجتماعی در این شهر، شدت و عمقی بیشتر از شهرهای مرکزی ایران داشته است؛ زیرا در هیچ کدام از ۲۴ فرمان حکومتی دیگر، از چنین مسائلی (قماربازی، گرگ دوانی، کبوترپرانی، شرابخواری،...) سخن به میان نیامده است. ذکر نام کاشان در این فرامین، نشان دهنده توجه و تأکید خاص شاهان صفوی به

معضلات اجتماعی و اقتصادی شهرهای ایران عصر صفوی... ۱۹۱

معضلات و مشکلات اجتماعی این شهر و اهتمام در جهت رفع و تعدیل مشکلات مزبور است.

۴. منع برخی سنت‌های مذهبی - اجتماعی

از ۲۶ فرمان حکومتی مورد مطالعه، در یک مورد (فرمان شماره ۲۵)، داروغگان و عمال دارالسلطنه اصفهان به ممانعت از انجام مراسم سنتی - مذهبی «یراق‌پوشی و بستن نخل» مردم محله امامزاده اسماعیل اصفهان ملزم شده‌اند. به نظر می‌رسد این فرمان احتمالاً به‌عنوان راهکاری حکومتی در راستای رفع مشکلات اجرای این گونه مراسم و پیشگیری از بروز درگیری‌های ناشی از چنین تجمعاتی صادر شده است.

۵. منع تکلیف ملازمت مأموران نظامی بر مردم و ورود به خانه‌های آنان

آن‌گونه که از فرمان‌های شماره ۱۱ و ۲۶ برمی‌آید، در دوره صفویه برخی باج‌ستانی‌ها و تعدی‌ها از جانب مأموران نظامی حکومت از جمله قورچیان و تفنگچیان، مین‌باشیان و یوزباشیان و غیره بر مردم تحمیل می‌شد. که بدیهی است چنین فرامینی باید پس از گسترش این‌گونه اقدامات و اعتراض و شکایات عموم مردم به حکومت صادر شده باشد.

۶. رفع بدعت‌ها و ستم از عملکرد مشاغل

منع ایجاد مزاحمت و دخالت در عملکرد برخی از مشاغل مردمی و رفع بدعت‌ها و ستم‌های وارده به آنان، موضوعی است که در فرمان حکومتی شماره ۶ منعکس شده است (نمودار شماره ۱ و جدول ۳). در این فرمان که متعلق به دوره حکومت شاه طهماسب و به سال ۹۸۱ ه. ق. است و بر سردر مسجد میرعماد کاشان نصب شده، به عملکرد صابون‌خانه‌های کاشان اشاره شده و در متن آن چنین آمده است:

...چون عمل صابون‌خانه ممالک مبتنی بر بدعت‌ها و ستم‌های کلی بوده، از ابتدای تخاقوی‌نیل... رفع بدعت‌ها و ستم‌های مذکوره نمودیم... تا هر که خواهد بر وفق اراده خود صابون‌پزد و فروشد... بناء علیه حکام گرام و سادات عظام و کلانتر و وزیر صابون‌خانه آنجا را به طریق مابقی ممالک محروسه برطرف ساخته، بدعت‌ها و ستم‌ها را به کلی از بین مرفوع دارند... تا هر کس خواهد صابون به عمل آورده، منتفع گردد...

در این فرمان، صابون‌پزان به عنوان یکی از صاحبان مشاغل در دوره صفویه و «وزیر صابون‌خانه» به عنوان یکی از عمال یا صاحب‌منصبان حکومتی که بر عملکرد کارگاه‌های صابون‌پزی نظارت داشته، معرفی شده است.

موضوعات اقتصادی

یکی از مهم‌ترین موضوعات مطرح شده در فرمان‌های حکومتی موضوع پژوهش حاضر را مسائل اقتصادی تشکیل می‌دهد. از مجموع ۲۶ فرمان حکومتی، ۲۰ عدد از آنها به این امور اختصاص یافته است که ۷۶/۹۲ درصد از کل کتیبه‌ها را تشکیل می‌دهد. (نمودار شماره ۲)

هفده مورد از این فرمان‌ها (شماره‌های ۴، ۵، ۷، ۸، ۹، ۱۰، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۱، و ۲۲)، مربوط به اعطای تخفیف مالیاتی به اقشاری خاص، به شهرهای خاص، و یا تخفیفات مقرر شده به مناسبت تبرک زمان است. این میزان، ۸۵ درصد از موضوعات مطرح شده در فرمان‌های با موضوعات اقتصادی و حدود ۶۵ درصد از موضوعات کل فرامین را تشکیل می‌دهد. این مجموعه از فرامین که در محدوده زمانی ۹۶۹ تا ۱۰۴۷ هجری قمری صادر شده‌اند، متعلق به دوران حکمرانی شاه‌طهماسب اول، شاه‌عباس اول و شاه‌صفی هستند. (جدول ۳)

بررسی و مطالعه این گروه از فرامین نشان می‌دهد که یکی از مهم‌ترین اهداف صدور فرامین حکومتی، اعلام «تخفیف‌های مالیاتی مقرر شده» از جانب شاهان

صفوی بوده است. همچنین، دو فرمان شماره ۱ و ۲ با موضوع منع وصول باج و خراج از مردم و فرمان شماره ۲۳ با موضوع منع تصرف اجناس مردم توسط مأموران دولت نیز در زیرمجموعه موضوعات اقتصادی جای می‌گیرند.

۱. اختصاص تخفیف مالیاتی به اقشار خاص

همان‌طور که اشاره شد، در مجموعه فرامین مورد مطالعه، شش فرمان (شماره‌های ۵، ۱۲، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲) به اعطای تخفیف مالیاتی به اقشاری خاص از جامعه اختصاص یافته است که حدود ۳۵ درصد از فرامین مربوط به اعطای تخفیف مالیاتی و ۲۳ درصد از کل فرامین مورد مطالعه را تشکیل می‌دهند. (نمودار شماره ۲ و جدول ۳)

در فرمان شماره ۵ که به تاریخ ۹۷۹ هجری قمری صادر شد و به شاه‌طهماسب اول تعلق دارد، بر اختصاص تخفیف مالیاتی به صاحبان مشاغل کوچک یا به عبارتی «دکاکین محترقه روستاهای فین و رهق کاشان» تأکید شده و ظاهراً منظور از صدور آن، تشویق روستاییان به کشاورزی و آبادانی بوده است.

به سال ۹۹۹ هجری قمری، در بازار شهر کاشان (در نزدیکی تیمچه امین‌الدوله) بار دیگر فرمانی از شاه‌عباس اول نصب شده است که در آن جماعت ابریشم‌باف کاشان و کارگاه‌های ابریشم‌بافی از مالیات تمغاوات^(۷) معاف شده‌اند. البته آن‌گونه که از متن فرمان برمی‌آید، در این زمان، به غیر از شهر کاشان، حداقل در منطقه عراق عجم مالیات تمغاوات مورد تخفیف قرار گرفته است.

بنا به نوشته تذکرةالملوک، پس از لغو مالیات تمغا، مالیات معتدل‌تری به نام بنیچه^(۸) از پیشه‌وران و بازرگانان اخذ شد.^(۹) راوندی می‌نویسد: «از آن زمان به بعد دیگر تمغا احیا نشد و به جای آن، مالیاتی به نام مال محترفه مأخوذ گشت.» (راوندی،

براساس فرامین شماره ۱۹، ۲۰ و ۲۱، اقشاری که مشمول تخفیف مالیاتی قرار گرفته‌اند، عبارت‌اند از: «جماعات سلمانی و سلیمانی» که شامل دلاکان، آینه‌داران، فسادان^(۱۰)، ختنه‌کاران، کیسه‌مالان، خدمتکاران و آبگیران حمام‌های مردانه و زنانه، تیغ‌سایان، چرخگران^(۱۱)، سنگ‌سایان و جامه‌داران بوده‌اند. صاحبان مشاغل ذکر شده احتمالاً از پایین‌ترین طبقات اجتماعی در عصر صفوی به‌شمار می‌رفتند. مستنداً به فرمان شماره ۱۹، این افراد یک بار در سال ۱۰۳۷ هجری قمری توسط شاه‌عباس و سپس بر اساس فرمان شماره ۲۰ در دوره شاه‌صفی (سال ۱۰۳۸ ه. ق.) و طبق فرمان شماره ۲۱ بار دیگر به‌سال ۱۰۴۶ ه. ق. مورد تخفیف مالیاتی قرار گرفته‌اند. در دو فرمان شماره ۱۹ و ۲۰ اشاره شده است که پس از اعطای منصب خاصه‌تراشی به «استاد علی‌رضا»، دلاک جماعات مذکور از پرداخت مالیات معاف شده‌اند.

مالیات‌هایی که این اقشار از آن معاف شده‌اند، عبارت است از اخراجات اعم از علفه و علوفه و قلنغا و الاغ و الام^(۱۲) و پیکار و شکار و دست‌انداز^(۱۳) و پیش‌کش و سلامی^(۱۴) و عیدی و نوروزی^(۱۵) و جوه کپک مرنی و زر تفنگچی و سایر تکالیف دیوانی.

در فرمان شاه‌صفی به سال ۱۰۴۶ ه. ق. (فرمان شماره ۲۱)، جماعت کهنه فروشان^(۱۶) و کهنه‌چینان^(۱۷)، گاوگله‌بانان^(۱۸) و چوپانان، ماماچگان^(۱۹)، نوحه‌گران، مشاطگان^(۲۰)، تون بانان^(۲۱)، منقیان^(۲۲)، آسیابانان، صیادان، شودمالان^(۲۳)، دشتبانان^(۲۴)، ترک طیبیان، جراحان و لش‌کشان^(۲۵) نیز به‌همراه جماعات سلمانی و سلیمانی (آینه‌داران و رنگ‌بندان) مشمول تخفیف مالیات قرار گرفته‌اند.

درکنار این‌گونه تخفیفات، گاه به‌دلایل مختلف (از جمله جهت تنبیه و تأدیب و...)، بعضی از اقشار و افراد را با ذکر نام از تخفیف مقرر شده مستثنی دانسته و به پرداخت مالیات موظف کرده‌اند. برای مثال، در فرمان شماره ۲۱، جماعت حسن

ابدالو، بغدادلو و توابع مذکوره، لولیان^(۲۶) مشهور به هندویان و کاولیان به پرداخت مالیات مکلف شده‌اند.

برخی دیگر از طبقات اجتماعی در دوره صفوی از اعمال محدودیت‌های خاص شغلی معاف شده و یا مورد تخفیف قرار گرفته‌اند. به‌عنوان نمونه، در فرمان شاه‌صفی که به سال ۱۰۴۷ هجری قمری صادر و در دالان ورودی مسجد جامع یزد نصب شده، (فرمان شماره ۲۲)، جماعات صیادان دام‌گیر و ممرگیر و کوه‌گرد، سلاخان، ماهی‌بریزان و ماهی‌گیران، کبوتربازان، بهله‌دوزان^(۲۷) و کیسه‌دوزان^(۲۸)، مرغ‌فروشان و لالافروشان^(۲۹)، جگربریزان و سایر جماعات متعلق به قوشخانه از رسوم میرشکارباشی^(۳۰) معاف شده‌اند و به میرشکارباشیان و قوشچیان^(۳۱) خاصه فرمان داده شده است که متعرض احدی نشوند و «طلب توقعی نمایند».

۲. تخفیف مالیاتی برای شهرهای خاص

در زیرمجموعه موضوعات اقتصادی و درمیان فرامین اختصاص یافته به تخفیف مالیاتی، هشت فرمان وجود دارد که در جهت اختصاص تخفیف و معافیت مالیاتی به شهری خاص صادر شده است. در این میان، فرمان‌های شماره ۷، ۹، ۱۰ و ۱۷ مربوط به اعطای تخفیف مالیاتی به شهر اصفهان، فرمان‌های شماره ۱۳ و ۱۴ مربوط به اعطای تخفیف به شهر کاشان و فرمان‌های شماره ۴ و ۱۶ مختص تخفیف مالیاتی به شهر یزد هستند. (جدول ۳)

آن‌گونه که از نمودار شماره ۲ برمی‌آید، این فرامین حدود ۴۷ درصد از فرامین تخفیف مالیاتی و حدود ۳۰ درصد از مجموع کل فرامین مورد مطالعه این پژوهش را تشکیل می‌دهند.

در فرمان شماره ۷، مالیات‌های وجوهات، مالوجها و تمغاوات، زکات گوسفندان و مواشی^(۳۲) و غیره از برخی توابع اصفهان شامل بلده، بلوکات، ولایات

دارالسلخ، سوق الدواب، طریق قومشه، مالواجرد، قلعه ملوس، باج و بلدی، بیع الحلیج، سرجواز خورده، بازار مرغ، خلقانی^(۳۳)، برد^(۳۴)، میزر^(۳۵)، طریق رید، رباط، دروب سلطان، مورچه خورت، سرزر، داروغکانه، سرکلکی کردن، احداث، هوای رار، مزدج، فریدن و دارالضرب که مجموعاً به مبلغ دو هزار تومان تبریزی تخمین زده می شده، مقرر به تخفیف شده اند.

در فرمان شاه طهماسب که در دالان ورودی مسجد جامع اصفهان نصب شده (فرمان شماره ۱۰) نیز مالوجهات اصناف و تمغاوات مناطق دیگری مانند: «...قلعه ملوس[...]] و مالواجرد و بیع الحوايج و قرار زکوه و باج و بلدی و بیع الحلیج و مواشی [...]] بلده و بلوکات و نواحی و [...]] بازار مرغ و [...]] زکوه گوسفندان و سرکلکی کردن و سرجواز خورده و سوق الدواب و تمقا طریقات از طریق قومشه و مورچه خورت و رید و رباط[...]] سلطان[...]] و امثال مذکورات در دارالسلطنه مذکوره و سایر بلاد ممالک محروسه...» به تخفیف مقرر شده است.

همچنین، وجوه و عوارض راهداری برخی ماکولات شهر اصفهان از جمله غله، میوه، برنج، روغن و مانند آن در فرمان شماره ۹ که متعلق به شاه طهماسب اول بوده و در دالان ورودی مسجد جامع نصب شده است، مورد تخفیف قرار گرفته اند. در این فرمان تأکید شده است که سایر اجناس مهمی که از مناطق مختلف به شهر اصفهان وارد می شوند، از جمله ابریشم گیلان و شفت، اجناس ابریشمی کاشان و یزد، ریسمان و اجناس ابریشمی هند و غیره، مشمول تخفیف عوارض راهداری قرار گرفته اند.

شهر اصفهان، بار دیگر در دوره شاه عباس، در فرمانی که از جانب وی در سال ۱۰۳۵ هجری قمری صادر و بر جرز غربی ایوان جنوبی مسجد امام اصفهان نصب شده (فرمان شماره ۱۷)، اختصاصاً مشمول تخفیف مالیاتی قرار گرفته است. به موجب این فرمان، مبلغ هشتاد و چهار تومان دلالی بازار ریسمان اصفهان نیز تخفیف

داده شده است. این فرمان ظاهراً بنا به درخواست و وساطت فردی به نام «محمد ابراهیم» صادر شده و مؤید آن است که فرامین حکومتی گاه پس از شکواییه‌ها (فصول) و احتمالاً اعتراضات عمومی از یک مسئله صادر می‌شدند.

در دو مورد از این دست فرامین حکومتی (فرمان‌های شماره ۱۳ و ۱۴) نیز اختصاصاً شهر کاشان تخفیف داده شده است. در فرمان شماره ۱۳ که متعلق به شاه‌عباس اول است و به سال ۹۹۹ هجری قمری بر سردر مسجد میرعماد کاشان نصب شده، مبلغ ۴۰ تومان تبریزی دلالی کاشان مقرر به تخفیف و معافیت مالیاتی شده و به مستوفیان دیوان اعلی امر شده است که هر ساله مبلغ مذکور را وارد خراج کنند و بدان علت حواله و اطلاقی نکنند. در فرمان شماره ۱۴ نیز که به سال ۱۰۰۲ هجری قمری صادر شده و متعلق به شاه‌عباس اول است، مشخصاً عوارض کیالی، قپانداری و عوارضی که جهت دفن مردگان از مردم دریافت می‌شد، مشمول تخفیف قرار گرفته‌اند. این فرمان نشان می‌دهد که احتمالاً قضات شرع و یا متولیان امور مربوط به دفن مردگان، درقبال انجام این امور، به وصول مبلغی از مردم اقدام می‌کردند که متعاقب نارضایتی عمومی، به صدور فرمان حکومتی در جهت رفع این مسئله منجر شده است.

مستنداً به فرمان شاه‌طهماسب به تاریخ ۹۶۹ هجری قمری، شهر یزد نیز دو بار اختصاصاً مشمول تخفیف و معافیت مالیاتی قرار گرفته است. این فرمان که در دالان مسجد جامع یزد نصب شده، وجوه تمغاوات یزد به تخفیف مقرر شده است (فرمان شماره ۴). مسئله قابل تأمل در این فرمان آن است که در این زمان برطبق محتوای فرمان، وجوه تمغاوات سایر محال نیز به تخفیف مقرر شده است. در فرمان شماره ۱۶ که متعلق به شاه‌عباس و به سال ۱۰۲۲ هجری قمری است و آن نیز در دالان ورودی مسجد جامع یزد نصب شده، به‌طور کلی به وجوهات دارالعباده یزد از جمله وجوه تفنگچی‌ها تخفیف داده شده است.

۳. تخفیف مالیاتی به مناسبت تبرک زمان

همان‌طور که در نمودار شماره ۲ و جدول ۳ نشان داده شده است، در زیرمجموعه موضوعات اقتصادی و از میان فرامین مربوط به اعطای تخفیفات مالیاتی، سه فرمان وجود دارد که معافیت مالیاتی مقرر شده در آن به مناسبت تبرک زمانی خاص صورت گرفته است. این سه فرمان عبارت‌اند از فرمان‌های شماره ۸، ۱۵ و ۱۸ که حدود ۱۷ درصد از فرامین مربوط به تخفیف مالیاتی و ۱۱/۵ درصد از مجموع کل فرامین مورد مطالعه این پژوهش را تشکیل می‌دهند.

در فرمانی که از طرف شاه‌طهماسب اول صادر و در دالان ورودی مسجد جامع اصفهان نصب (شماره ۸) شده، به اختصاص تخفیف مالیاتی به دارالسلطنه اصفهان پس از غلبه بر ازبکان اشاره شده است. این فرمان، یکی از مواردی است که در آن، یک پیروزی ملی موجب اختصاص تخفیف مالیاتی و صدور فرمان از جانب شاه شده است.

در فرمان شاه‌عباس به سال ۱۰۲۲ هجری قمری - که بر سردر مسجد میرعماد کاشان الصاق شده و نیز در فرمان بدون تاریخ دیگری از شاه‌عباس که در جرز شرقی ایوان جنوبی مسجد امام اصفهان است، به مناسبت تبرک ماه رمضان و به احترام این ماه، شیعیان دو شهر کاشان و اصفهان از تکالیف دیوانی معاف شده‌اند. این مسئله نشان می‌دهد که شاهان صفوی در پی گسترش مذهب تشیع در برهه‌های زمانی مختلف، توجه بیشتری به شیعیان نشان می‌دادند.

۴. منع وصول باج و خراج از مردم

شاه‌اسماعیل در سال ۹۱۱ هجری قمری فرمانی صادر کرد و در آن هر کس را که بر محلات و خان‌های شهر اصفهان و سکنه آن چیزی حواله کند و هر کس را که دهد و ستاند، واجب‌القتل اعلام کرد. (فرمان شماره ۱)

شاه طهماسب اول نیز در سال ۹۳۲ هجری قمری، طی فرمانی که بر سردر مسجد میرعماد کاشان الصاق شده است، دستور داد که در آن شهر تعیین خارج نویس نکنند و دریافت وجوهی مانند ده یک رعیتی و ساوری^(۳۶) و مقرری نزول و مبلغ چهل و پنج تومان و چهار هزار دینار تبریزی رسوم داروغگی را مردود و مطرود اعلام کرد (فرمان شماره ۲). این دو فرمان، از نمونه فرامینی هستند که هرگونه ستاندن باج و خراج از مردم در آنها نکوهش شده است و مردم از پرداخت آن معاف شده‌اند.

۵. منع تصرف اجناس و اموال مردم توسط مأموران

فرمانی که در این نوشتار با شماره ۲۳ ثبت شده، به تاریخ ۱۰۴۷ هجری قمری توسط شاه صفی صادر و سپس بر سردر مسجد میرعماد کاشان نصب شده است. در این فرمان، به دخل و تصرفی که برخی حاکمان پیشین کاشان در اجناس (خوارکی) مردم می‌کردند و در «میدان عربان» این شهر بخشی از اموال مردم را تحت عناوین یوزباشی و بارانداز متصرف می‌شدند، اشاره و نکوهش شده است و متصدیان از انجام آن برحذر شده‌اند.

نتیجه‌گیری

در این پژوهش، تعداد ۲۶ فرمان حکومتی متعلق به عصر صفویه در منطقه مرکزی ایران بررسی شده است. نتایج پژوهش حاضر روشن ساخت که این‌گونه فرمان‌ها در دوره صفویه در شهرهای منطقه مرکزی ایران و در اماکنی مانند مساجد جامع و عادی، بقاع متبرکه، بازار و غیره نصب شده و تعدادی از آنها برجای مانده‌اند. از میان فرامین مورد بررسی در شهرهای اصفهان، کاشان و یزد، ۲۲ فرمان در مساجد جامع (جامع اصفهان، جامع یزد، مسجد امام اصفهان و مسجد میرعماد کاشان)، دو نمونه در مساجد غیرجامع (مسجد ذوالفقار اصفهان و مسجد

شاه طهماسب یزد)، یک فرمان در بازار (کاشان) و یک فرمان دیگر در بقعه امامزاده اسماعیل (اصفهان) نصب شده بود که در این میان مساجد جامع بیشترین تعداد فرامین را در خود جای داده‌اند.

بررسی و مطالعه فرمان‌های مذکور همچنین اهمیت آنها را به عنوان اسنادی معتبر در جهت مطالعه اوضاع فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و سازمان اداری ایران عصر صفویه نشان داد و روشن ساخت که مهم‌ترین اطلاعات موجود در فرمان‌ها را موضوعات اجتماعی و اقتصادی تشکیل می‌دهد.

از منظر اجتماعی، روشن شد که پادشاهان صفوی عموماً بر موضوعات اخلاقی مانند برانداختن مراکز فساد و فحشا، ممنوعیت فروش و مصرف مواد مخدر و مسکرات، ممنوعیت برخی تفریحات و سرگرمی‌های مضر اجتماعی (قماربازی، شطرنج، کبوترپرانی، گرگ‌دوانی، نقاره‌کوبی و غیره) تأکید کرده‌اند.

نتایج تحقیقات همچنین روشن ساخت که شاهان صفوی فعالیت‌های مدنی شهروندان را نیز کنترل می‌کردند. برای مثال، اجرای برخی سنت‌های مذهبی - اجتماعی مانند نخل‌بندی و یراق‌پوشی در ایام عاشورا و نیز ملازمت مأموران نظامی (قورچیان، تفنگچیان، یوزباشیان، مین‌باشیان،...) بر مردم به شدت منع و یا بر رفع بدعت‌ها و ستم‌های وارده به برخی مشاغل تأکید شده است.

از آنجا که به موضوعات اقتصادی در ۲۰ فرمان اشاره شده است و این مسائل حدود ۷۷ درصد از کل موضوعات فرمان‌ها را به خود اختصاص داده‌اند، می‌توان چنین نتیجه گرفت که در صدور فرامین حکومتی از جانب فرمانروایان صفوی، مسائل اقتصادی فوق‌العاده اهمیت داشتند. راه‌حل‌های به کار گرفته شده عبارت بودند از: اختصاص تخفیف مالیاتی به اقشار خاص (دراویش و جماعات سلمانی و سلیمانی، ابریشم‌بافان، صاحبان حرف کوچک،...) (۶ فرمان)، اختصاص تخفیف مالیاتی به ساکنان شهری خاص (۸ فرمان)، اختصاص تخفیف مالیاتی به مناسبت

زمان‌های متبرک نظیر ماه مبارک رمضان و پیروزی بر ازبکان (۳ فرمان)، و منع وصول باج و خراج از مردم (۲ فرمان).

نظر به اینکه در متن ۱۷ مورد از ۲۶ فرمان بر اعطای تخفیف مالیاتی تأکید شده است و این میزان حدود ۶۵ درصد از کل موضوعات فرمان‌ها و ۸۰ درصد از فرمان‌های اقتصادی را دربر می‌گیرد، معلوم می‌شود که یکی از اصلی‌ترین اهداف صدور فرامین حکومتی، تبلیغ به‌منظور جلب رضایت عموم و احتمالاً تقویت پشتوانه‌های مردمی بوده است. البته روشن است که در اعطای این‌گونه معافیت‌های مالیاتی، عواملی مانند ویژگی‌های اخلاقی پادشاه وقت، اوضاع مالی خزانه دربار، روابط خارجی، مناسبت‌های ملی، پیروزی‌های نظامی و میزان غنایم جنگی، سیاست‌های مذهبی (تبلیغ تشیع)، شورش‌ها و اعتراضات عمومی علیه سنگینی بار مالیات‌ها، شیوع بیماری‌های همه‌گیر و ظهور بلایای طبیعی را می‌توان دخیل دانست. فرمان‌های حکومتی همچنین درجهت شناسایی ساختار اداری، تشکیلات حکومتی و نیز سازمان اجتماعی ایران در عصر صفوی مفید و مؤثر هستند.

از رهگذر مقایسه تعداد فرامین موجود در شهرهای مورد مطالعه می‌توان توجه ویژه شاهان صفوی به شهر کاشان را نیز تشخیص داد: تعداد فرمان‌های موجود در این شهر (۱۰ عدد)، دو برابر فرمان‌های شهر یزد (۵ عدد) و تقریباً با تعداد سنگ‌نوشته‌های موجود در پایتخت حکومت صفوی (اصفهان: ۱۱ عدد) برابر است. در پایان یادآور می‌شود که در این پژوهش، فرمان‌های حکومتی دوره صفویه به‌عنوان مدارکی معتبر در راستای شناخت و بازسازی اوضاع اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و سیاسی دوره صفویه به‌عنوان بستر شکل‌گیری آثار فرهنگی، معماری و باستان‌شناختی این دوره حائز اهمیت دانسته شده است و مطالعه و بررسی این‌گونه کتیبه‌های منحصربه‌فرد دوره اسلامی به پژوهشگران معرفی و توصیه می‌شود. این‌گونه کتیبه‌ها که از دوره‌هایی مانند قراقویونلو، صفویه، افشاریه و قاجاریه در

۲۰۲ فرهنگ، ویژه تاریخ

بسیاری از دیگر شهرهای ایران مانند تبریز، قزوین، کرمان و غیره برجای مانده‌اند، می‌توانند از رویکردهای متفاوت و خصوصاً در کنار سایر اسناد تاریخی و باستان‌شناختی باقی مانده از این دوره‌ها مورد مطالعه پژوهشگران قرار گیرند.

۱. سنگ‌نوشته شماره ۱

فرمان شاه اسماعیل اول مورخ ۹۱۱ ه. ق. به خط ثلث برجسته در مسجد جامع اصفهان. این فرمان درباره ممنوعیت اخذ پول و صدور حواله به خان‌ها و محلات شهر اصفهان به شرح زیر صادر شده است:

شماره: ۱

صادرکننده فرمان: شاه اسماعیل اول

تاریخ صدور: ۹۱۱ ه. ق.؛ محل نصب: مسجد جامع اصفهان

متن: بسم الله الرحمن الرحيم قال الله تبارك و تعالی اطيعوا الله و اطيعوا الرسول و اولوالأمر منكم مستفاد از کلام معجز نظام و امر باحکام ثلاثه آنکه بر هر فردی از افراد اطاعه و اتقیاد واجب و لازم و هر آینه مصدوقه این مقال ذکر حکمتی است که از خلیفه الزمان ناشر العدل و الاحسان الامام العادل الكامل الهادی الغازی الوالی ابوالمظفر السلطان شاه اسمعیل الصفوی بهادرخان خلد الله ملکه و سلطانه نفس مبارک همایون شد که من بعد هر کسی که بر خانها و محلات اصفهان و سکنه آنها چیزی حواله نماید یا هر کس که دهد و [...] ^(۳۷) ستاند واجب‌القتل باشد [...] خلاف کننده در لعنت خدا و رسول و بعتاب شاهی گرفتار.

۲. سنگ‌نوشته شماره ۲

فرمان شاه طهماسب اول مورخ ۹۳۲ ه. ق. به خط نستعلیق در مسجد میرعماد کاشان. متن این فرمان به شرح زیر و درباره منع گرفتن باج و خراج غیر معمول تحت هر عنوان از اهالی است.

شماره: ۲

صادرکننده فرمان: شاه طهماسب اول

تاریخ صدور: ۹۳۲ ه. ق.؛ محل نصب: مسجد میرعماد کاشان

متن: الحمد لله الذي امر بالعدل و الاحسان و نهى عن الظلم و العدوان و الصلوة و السلام على محمد و آله المهدين و العمادين الى اشرف الاديان مبهدين لئئو الأمن و الامان و [...] ائمه الى انقراض الزمان به نقد ضمائر ارباب بصائر پوشيده نماند که چون عنایت بی‌غایت شاهانه و مرحمت بی‌نهایت پادشاهانه نواب کامیاب اعلی فرمان فرمائی که غیر از بساط باسط عدالت قالح ابواب ستم و بدعت و حامی اهل ایمان نامی آثار ظلم و عدوان المؤید بتأیید الملك المنان ابوالمظفر السلطان من السلطان شاه طهماسب بهادرخان خلد الله ملكه و سلطانه و افاضته على العالمين بره و عدله و احسانه مقتضى رفاه حال كافه رعایا و فراغ بال عامه برایا در این ولا حکم جهانمطاع عالم مطیع صادر شد خلاصه مضمون آنکه امراء عظام و حکام گرام و سادات عالی درجات و قضات کثیرة البرکات و کلانتران و کدخدایان و ارباب و رعایا و جمهور ساکنان دارالامان کاشان احسن الله احوالهم بدانند که بموجب آیه کریمه ان الله یأمر بالعدل و الاحسان همگی همت بلند مصروف بر آنستکه باب مرحمت اطفاء نوایر ظلم و بدعت فرموده [...] تعدی در ایام سابقه معمول بوده باشد و بمرور ایام استمرار یافته آنکه بدستاری ابواب [...] عدالت از صفحه ایام محو گردانیم و در این ولا که دارالسلطنه تبریز و مهبط عز و جلال گشت و نفس نفیس متوجه تفتیش احوال ممالک محروسه شد همچنانکه بموقف عرض رسید که در ازمنه سابقه در ممالک محروسه مبلغ‌های کلی برسم اخراجات می‌گرفته‌اند و موجب پریشانی رعایا می‌شده این معنی بغایت مستحسن افتاد که ابواب ظلم و ستم چگونه در جمعی که متحلی بحیله اسلام باشند و اعتقاد ایشان بخاندان طیبین و طاهرین درجه کمال داشته باشند توان گشود و تجویز طلب خارج رقم خاریجی بر این فق لازم الاکرام توم نمود همت عالیه از وفور مراسم خسروانه شامل مال عموم ساکنان آن دیار فرموده از ابتداء پیچی و نیل سد ابواب توجیهات و تخفیفات اطلاق وجوهات خصوصاً ده یک رعیتی و ساوری و مقرری نزول و مبلغ چهل و پنج تومان و چهار هزار دینار تبریزی که اضافه بر مبلغ شصت تومان رسوم داروغگی سابق شده بود و استمرار یافته و ده یکی از جمه ده یک و نیم سیوری غالات ارباب مسلمیات کرده مقرر فرمودیم که طلب وجوهات

مذکوره از آن ملک یا بالکیه مفقود بوده حواله کننده و گیرنده را مطرود و مردود شناسند و اصلاً در آن ملک تعیین خارج نویس نموده قلع باب^(۳۸) خارجی بواجبی بنمایند تا کبار و صغار آن دیار مرفه الحال و فارغ البال بوده به دعاگویی دوام قاهره اشتغال نتوانند نمود تا که من بعد یکک دینار و یکک من بار بعلت اخراجات بهر اسم و رسم که باشد سیما [...] در استمداد و استمرار این عطیه اهتمام نمایند که خلاف کننده در لعنت و سخط رب العالمین و انبیاء مرسلین و ائمه معصومین صلوه الله علیهم خواهد بود فمن بدله بعد ما سمعو فانما ائمه علی الذین یبدلونه ان الله سمیع علیم من سعی فی ابطاله فعلیه لعنة الله و الملائکه و الناس اجمعین تحریراً فی. ۲۷ شهر رجب سنه ۹۳۲.

۳. سنگ‌نوشته شماره ۳

فرمان شاه طهماسب اول مورخ ۹۴۱ ه.ق. به خط نستعلیق در مسجد میرعماد کاشان. موضوع فرمان، برانداختن شرابخانه‌ها و قمارخانه‌ها، کبوتربازی، و مراکز فساد و فحشا، منع ریش تراشیدن، طنبورزدن و بازداشتن پسران جوان از خدمت در حمام‌ها با نگارش زیر است:

شماره: ۳

صادرکننده فرمان: شاه طهماسب اول

تاریخ صدور: ۹۴۱ ه.ق.؛ محل نصب: مسجد میرعماد کاشان

متن: الحمد لله الذی امر بالمعروف و نهی عن المنکر و الصلوة و السلام علی سید البشر و الائمة اثنی عشر المبعوثین لترویج الشرع الاطهر الی یوم المحشر و بعد بر ضمیر منیر انور کبیرا گوهر مخفی نماند که همگی [...] توجه خاطر فیض گستر نواب کامکار اهل ایمان ماهی آثار فسق و عصیان [...] اعلی همایون فرمانفرمای رنج مسکون بتأید الملك المنان ابوالمظفر السلطان شاه طهماسب بهادرخان خلد الله تعالی ملکه و سلطانه و افاض علی العالمین بره و عدله و احسانه که شجره اقبالش لازل از جویبار شریعت سید المرسلین و طریقت ائمه معصومین مستور نماند پیوسته مصروف و معطوف بترویج دین مبین و شرع مستتین است و در این ولایت بمیامن توفیقات ازلیه و برکات تقبیل عتبه رضیه رضویه علی [...] عنایت

نامتناهی رأی دلگشای الصلوة و السلام و التحیه بشور هذا و توبوا الى الذنوب فصحاً را بمسامع اعزاز رسانیده از روی اخلاص استماع نموده از مناهی و منکرات توبه تصوح وقوع یافته بمقتضی کریمه کنتم خیر امه اخرجت للناس تأمرون بالمعروف و تنهون عن المنکر حکم مطاع واجب الاتباع صادر گشته که از کلیه ممالک محروسه شرابخانه و بنگخانه^(۳۹) و معجون خانه و بوزه خانه^(۴۰) و قوالخانه و بیت اللطف^(۴۱) و قمارخانه و کبوتربازی [...] مستوفیان گرام ماهانه و مقرری آنها از دفاتر اخراج دارند و ابوابجمع دفتر نسازند و امور مذکور را از جمع ممالک خصوصاً دارالایمان کاشان برطرف ساخته نگذارند که من بعد کسی مرتکب این مناهی شود و سایر نامشروعات را مثل ریش تراشیدن و طنبور زدن و دیگر آلات لهو [...] نمایند هر کس مرتکب این امور شود زجر و سیاست بلیغ نموده آنچه مقتضی شرع شریف باشد معمول دارند و منع نقاره زدن اجماع کردن در بقاع خیر نمایند احدی بعلت [...] طلبی نکنند و منع امارد^(۴۲) نمایند که در حمامات خدمت نکنند غازیان عظام و عساکر ظفر فرجام و جمهور سکنه و عموم رعایا و متوطنه آنجا حسب المنظور مقرر دانسته هر کس متصدی امری از امور مذکوره شود از مردودان شناخته تغییر کننده را در لعنت و سخط الهی دانند فمن بدله ما سمعه فانما اثمه علی الذین یبدلونه و نافذ من الله [...] و کان ذلك فی السابح من شهر ربیع الاول سنه احدی و اربعین و تسعمائه هجریه ۹۴۱.

۴. سنگ نوشته شماره ۴

فرمان شاه طهماسب اول مورخ ۹۶۹ ه.ق. به خط نسخ و ابعاد ۱۷۰×۷۵ سانتیمتر در شبستان مسجد شاه طهماسب یزد. متن این فرمان در مورد تخفیف وجوهات تمغاوات یزد و به شرح زیر است:

شماره: ۴

صادرکننده فرمان: شاه طهماسب اول

تاریخ صدور: ۹۶۹ ه.ق.؛ محل نصب: مسجد شاه طهماسب یزد

متن: فرمان همیون شرف نفاذ یافت آنکه چون به یمن توفیقات الهی و حسن تأییدات نامتناهی همواره اعالی همت عالی اساس به موجب مضمون صدق

مشحون. بالعدل قامت السموات و الارض بدان گماشته‌ایم که به واسطه مراعات لوازم عدالت و رعیت پروری مراسم نصف و دادگستری که باعث استقامت دولت بی‌زوال و موجب استدامت سلطنت عدیم الانتقال است جمهور انام از خواص و عوام مرفه الحال باشند و متأثر بدع و نامشروعات که به تعاریف زمان استمرار یافته از صفایح^(۴۳) دوران محو و نابود گشته مثبتات به روزگار فرخنده آثار عاید گردد و پیوسته عوالی نهمت خورشید اقتباس بر حسب فحوای^(۴۴) حقائق مؤدای احسن کما احسن الله الیک مصروف داشته که در ایام سلطنت روز افزون و عهد خلافت ابد مقرون از آثار مکرم و احسان انتشار انوار مرحمت و استان عموم برایا و کافه رعایا آسوده احوال گردند و اسم و رسم ظلم و رسومات محدثه که به مرور دهور و اعصار استقرار پذیرفته از صفحات روزگار معدوم و مفتود شود لهذا درین ولا که بنا بر ملاحظه انتظام احوال عامه مسلمین و کافه تجار و مترددین تمغاوات اکثر محال و بلاد ممالک محروسه را به تخفیف و تصدق مقرر فرمودیم نیز مرحمت و عاطفت شاهی بر ساحت حال و مآل عموم برایا و تجار و مترددین دارالعباده یزد پرتو انداخته تمغاوات آنجا را به موجبی که ابواب آن در ذیل مسطورست.

دفعه - عن اصل دارالبیع مع ده دوازده سرحد و دارالسلخ^(۴۵) و دارالحریر^(۴۶) و رصادی^(۴۷) و کیالی^(۴۸) و سرجوار دفعه - عن رسد وجوهات تابعه و رسوم و منافع وزیر و کلاتر و مباشر و مستوفی وزیر که ابواب جمع است از ابتدای نوروز[...]. آیت ثیل و بتخفیف و تصدق مقرر داشته ثواب آن را به ارواح مقدسه حضرات عموماً هدیه کردیم و ثواب آن اهداء را به روح مطهر حضرت امام مقرض الطاعه لازم العصمة خصوصاً هدیه کردیم مستوفیان عظام رقم این عطیه را در دفاتر خلود ثبت و مرقوم گردانیده تغییر و تبدیل به قواعد آن راه ندهند و اسم و رسم تمغاوات مزبوره را از صفحات دفاتر محو و معدوم ساخته من بعد ابواب جمع نسازند و خلاف کنند این معنی را در لعنت و سخط الهی و از جمله مردودان در گاه جهان پناه شاهی دانسته از مضمون حقیقت مشحون کریمه فمن بدله بعد ما سمعه فانما اثمه علی الذین یبدلونه تجاوز نمایند. سیادت و نقابت پناه مرتضی ممالک اسلام نور للسیاده و النقابه و الدین نعمت الله ما صورت این فرمان را بر سنگ نقش کرده بر در مسجد دارالعباده مزبور نصب نمایند. مقرر است که رسم الوزاره و منافع وزیر و رسوم داروغگی و غیر ذلک که از تمغاوات مزبور

مقررست به دستور تخفیف مقرر دانسته طلبی نمایند از جوانب ازین جمله [...] و هر ساله حکم مجدد طلب ندارند و چون به مهر اشرف رسد اعتماد نمایند. تحریراً فی شهر جمادی الاول تخاقوی ثیل تسع و ستین و تسعمائه.

۵. سنگ‌نوشته شماره ۵

فرمان شاه طهماسب اول مورخ ۹۷۹ ه. ق. به خط نستعلیق در مسجد میرعماد کاشان. موضوع این فرمان، اختصاص تخفیف مالیاتی برای دکانین محترقه — مانند بقالی و غیره — روستاهای فین و رهق کاشان است. همان‌گونه که در متن زیر قابل رؤیت است، شاه در این فرمان به حکام و تیول‌داران و صاحبان سیورغالات دستور می‌دهد من بعد بدین علت، طلبی از رعایا و مستمندان نکنند.

شماره: ۵

صادرکننده فرمان: شاه طهماسب اول

تاریخ صدور: ۹۷۹ ه. ق.؛ محل نصب: مسجد میرعماد کاشان

متن: فرمان همیون شرف نفاذ یافت آنکه چون همیشه توجه خاطر اشرف مصروف آنست که کافه برایا و عموم رعایا در مهد امن و امان و مأمن فراغت و اطمینان آسوده حال و فارغ البال بوده از روی فراغت بعمارت و زراعت و آبادانی قیام نمایند لهذا شفقت شاهانه شامل حال و کافل آمال عموم شیعیان دارالمؤمنین کاشان فرموده مال و دکانین محترقه عن بقالی و بیوت النحل و مواشی و مراعی^(۴۹) انجار^(۵۰) اعن بلده فین و رهق از ابتداء پیچی ثیل بتخفیف و تصدق مقرر فرموده ثواب آنرا به ارواح مطهره حضرات چهارده معصوم صلوه الله علیهم اجمعین هدیه نمودیم. سادات و ارباب و اهالی و اعیان و اعالی و جمهور سکنه دارالمؤمنین مذکور من کل الوجوه مستظهر^(۵۱) و مستمال^(۵۲) و مستوثق^(۵۳) و امیدوار بوده و در تکثیر عمارت و زراعت و آبادانی و دعاگویی دوام دولت ابد مقرون کوشند و رقم این عطیه را مؤکد به لعنت نامه بر سنگ نقش کرده بر در مسجد جامع در محل مرتفع که منظور نظر عموم خلایق باشد نصب نمایند. عمال و متصدیان مهمات دیوانی بلده المؤمنین مذکور بر این موجب مقرر داشته من بعد بدین علت اطلاق و حوالتی بر رعایا و عجزه نمایند. حکام و تیول‌داران و ارباب

سیورغالات و مسلمیات آنجا آنچه از این ابواب به تیول و سیورغال ایشان مقرر باشد باطل دانسته بدان علت طلبی نکنند و تغییر کننده را از مردودان درگاه شاهی دانند. در این باب قدغن دانند و هر سال حکم مجدد نطلبند تحریراً روز شنبه دهم شهر رمضان المبارک قوی ٹیل تسع و سبعین و تسعمائه ۹۷۹.

۶. سنگ نوشته شماره ۶

فرمان شاه پهماسب مورخ ۹۸۱ ه. ق. به خط نستعلیق در مسجد میر عماد کاشان. موضوع اصلی فرمان، رفع بدعت‌ها و ستم‌های وارده به عمل صابون‌خانه‌های ممالک محروسه (خصوصاً کاشان) و عدم ایجاد مزاحمت برای صابون‌پزان است.

شماره: ۶

صادرکننده فرمان: شاه پهماسب اول

تاریخ صدور: ۹۸۱ ه. ق.؛ محل نصب: مسجد میر عماد کاشان

متن: حکم جهانمطاع آفتاب ارتفاع در باب رفع صابون‌خانه و لوازم آن فرمان همیون شد آن که چون از مآثر توفیقات و میامن تأییدات نامتناهی همگی نیت و تمامی همت والا نهمت نواب همیون ما مصروف و معطوف بر آن است که در جمیع بلاد و ممالک و حدود اقطار ممالک محروسه آثار بدعت و مراسم جور و اعتساف^(۵۴) محو و منسی گردد رقم امثال این امور به نوعی از صفحات ایام بزلال معدلت که مثمر ثمره نثرت و دوام نخل سلطنت است شسته گردد که اثری از آثار آن‌ها بر جریده روزگار باقی نماند تا جمهور مؤمنین و عموم ممالک خوشحال و فارغ‌البال به دعاگویی دولت ابدالاتصال اشتغال نمایند و چون عمل صابونخانه ممالک مبتنی بر بدعت‌ها و ستم‌های کلی بوده از ابتداء تخاقوی ٹیل شفقت و مرحمت در باره تمامی رعایا و کافه برایا که ودایع حضرت آفریدگار الهی ظل شأنه و عظم سلطانه‌اند فرموده تمامی صابون‌خانه ممالک را عموماً دارالمؤمنین کاشان را خصوصاً برطرف ساخته رفع بدعتها و ستم‌های مذکوره نمودیم و فواید و منافع آن را ضمیمه سایر موهبات و عطیات که از بدو اختر نیر دولت روز افزون تا حال نسبت بجمیع خلق بمنصه ظهور رسیده دانسته بفرق آنانم و خواص بخشیدیم تا هر که خواهد بر وفق اراده خود صابون پزند و فروشد. هیچ آفریده را محال

تعرض بدو نباشد و ثواب رفع بدعتها و ستم‌های لازم آن را بارواح طیبات با برکات عالیحضرت چهارده معصوم صلوات الله علیهم اجمعین هدیه کردیم. بناء علیه حکام گرام و سادات عظام و کلانتر و وزیر صابون خانه آنجا را بطریق مابقی ممالک محروسه برطرف ساخته بدعت‌ها و ستم‌ها را بکلی از بین مرفوع دارند و من بعد پیرامون بدعت‌ها و ستم‌ها که لازم بلغت است نگردند تا هر کس خواهد صابون بعمل آورده منتفع گردد. و بهمین وجه احدی مجال مزاحمت بر فعلش نباشد و تغییر دهنده و خلاف کننده بلغت و سخط گرفتار داند تحریراً روز شنبه دوم شهر محرم الحرام تحاقوی نیل سنه احدی و ثمانین و تسعمائه ۹۸۱.

۷. سنگ‌نوشته شماره ۷

فرمان شاه طهماسب، فاقد تاریخ، به خط ثلث برجسته در مسجد جامع اصفهان. موضوع این فرمان، تخفیف مالیاتی برای برخی بلده، بلوکات و ولایات شهر اصفهان و به شرح زیر است:

شماره: ۷

صادرکننده فرمان: شاه طهماسب اول

تاریخ صدور: فاقد تاریخ؛ محل نصب: مسجد جامع اصفهان

متن: بسم الله الرحمن الرحيم قال الله تعالى من جاء بالحسنة فله عشر امثالها و عن النبي صلى الله عليه و آله و سلم من سن سنة فله اجرها و اجر من يعمل بها الى يوم القيامة مصداق این مقال هبوب^(۵۵) نسیم افضال است که در این اوقات بر قوی و ضعیف از اینروح فیض و کرم اختر برج مکارم و نعم السلطان بن السلطان ابوالمظفر شاه طهماسب بهادرخان لا برحت رایات دولته منصوره و اعداه حشمة مقهوره وزیده و عنایه شامله برفع قوانین فساد از دارالسلطنه اصفهان فرموده که هیچ یک از سلاطین ماضیه برفع آن توجه ننموده بلکه درهر عصری علاوه بر آن افزوده و فرمان واجب الاذعان مؤکد بلغت نامه شرف نفاذ یافت. آنکه مضمون مال و جهات و وجوهات و اصناف محترفه^(۵۶) بلده و بلوکات و ولایات و تمغاوات از سر جواز و بیع الحوائج و زکوة گوسفند و مواشی بلده و بلوکات و ولایات و دارالسلخ و سوق الدواب و طریق قومشه و مالواجر و قلعه ملوس و باج و بلدی و بیع الحلیج

و سرجواز خورده و بازار مرغ و خلقانی و برد و میزر و طریق رید و رباط و دروب سلطان و مورچه خورت و سرزر و داروغخانه و سرکلکی کرون و احداث هوایی رار و مزدج و فریدن و دارالضرب که مبلغ دو هزار تومان تیریزی تخمین می شده بر اهالی و رعایا و تجار محترفه و عابرین این دیار تصدق فرموده‌اند و این ثوبات راهب ارواح مقدسه چهارده معصوم علیهم السلام نموده‌اند و اهداء این ثواب نیز اهدا بروح پر فتوح الامام موسی الکاظم علیه السلام هدیه فرموده‌اند فمن بدله بعد ما سمعه فانما ائمه علی الذین یبدلونه صورت این موهبت را حسب الأمر المطاع ذره بيمقدار علی الکرکی [...] این مضمون کالنقش فی الاحجار بر خواطر سکنه این دیار و العابرین من جمیع الامصار جای گیر شد و با همگنان در دعاء و دوام دولت آن اعلیحضرت کوشیده تغییر کننده در لعنت و عتاب نامتناهی باد. کتبه العبد علی بن جعفر [...]].

۸. سنگ‌نوشته شماره ۸

فرمان شاه طهماسب، فاقد تاریخ، به خط ثلث برجسته در مسجد جامع اصفهان. متن فرمان درباره تخفیف وجوه چوپان‌بیگی دارالسلطنه اصفهان به شکرگزاری غلبه بر ازبکان به شرح زیر است:

شماره: ۸

صادرکننده فرمان: شاه طهماسب اول

تاریخ صدور: فاقد تاریخ؛ محل نصب: مسجد جامع اصفهان

متن: بسم الله الرحمن الرحيم و به نستعين فرمان همايون شرف نفاذ يافت آنکه چون مقصد اصلی از تکفل امور جهانبانی و مطلب کلی از تصدی مهام کشور ستانی مراعات جانب عموم رعایا و رفاه احوال کافه برایا است و حضرت واهب بی منت که پادشاه علی‌الاطلاق است جل شأنه و عظم سلطانه منشور^(۵۷) میروور^(۵۸) خلافت بیزوال ما را بطغرا غرا انی جاعل فی الارض خلیفه مزین و نشان عالیشان سلطنت ابدی‌الاتصال ما را بتوقیع اطیعوا الله و اطیعوا الرسول و اولوالأمر منکم موشح گردانیده و شمسه رایت فیروزی ما را آیت‌المطلع اذا جاء نصرالله و الفتح و ماهچه رخشان لوای فلک فرسای ما از مکمن و ینصرك الله نصرأ عزیزاً تابان و

درخشانت الحمد لله الذی فضلنا علی کثیر من عباده لاجرم ما نیز بشکرانه عواطف الهی همواره همت والا نهمت صافی طویت به بسط بساط معدلت و احسان نسبت بکافه زبردستان مصروف و معطوف فرموده‌ایم و پیوسته مطمع نظر فرخنده بر آنست که کافه برایا و عموم خلایق از تکالیف دیوانی سبکبار بوده و در کل موارد مرفه و آسوده باشند و چون در این چند سال رعایا و متوطنین دارالسلطنه سفاهان عن بلده و بلوکات به جهت استیلاي مخالفان بولایات خراسان و آمد شد ایشان بآنجا از تردد دواب و اخراجات عساکر^(۵۹) منصوره تعب و تشویش بسیار کشیده در جمیع موارد تا یک جهتی ایشان بمنصه ظهور رسیده و در خاطر فیض مآثر ما رسوخ یافته بود که چون اعادی^(۶۰) دین و دولت منکوب گشته^(۶۱) بتوفیق الله تعالی ممالک خراسان بحیطه تسخیر و تصرف در آمده ضمیمه سایر ممالک محروسه گردد و بسعادت زیارت و طواف روضه مشهد مقدس منور معطر حضرت امام الجن و الانس و ابوالحسن علی بن موسی الرضی فایز گردیم و در رفاهیت احوال کل ساکنین و متوطنین دارالسلطنه مذکور توجه به خاطر اشرف مبذول فرموده وجود چوپان بیگی و کدو ایشان بتخفیف و تصدق مقرر فرموده ثواب آنرا بروح مطهر منور آن حضرت هدیه فرمائیم و چون در این اوقات بعون عنایت ازلی و توفیقات لم یزلی ابواب فتوحات غیبی و عواطف لاریبی بر روی روزگار فرخنده آثار اولیای دولت ابدی الاتصال ما گشوده مملکت خراسان بتسخیر اولیای نواب دولت همایون ما درآمد و بشرایف زیارت و طوایف آن [...] حضره حسب کلام معجز نظام سیدالمرسلین صلی الله علیه و من زار الذی بطوس فکانما زار بیت الله الحرام استسعاد یافته بامداد روح مقدس معطر آن حضرته مخالفان نیست و نابود گشته دارالسلطنه هراه مرکز سرادقات جلال گشت عنایت بیغایت شاهانه شاملحال عموم سکنه و متوطنه دارالسلطنه اصفاهان از سپاهی و رعیت فرموده از ابتدای تنگوزئیل وجود کدو و چوپان بیگی دارالسلطنه مذکور که ابواب‌المال قدیم را انفراداً [...] تنفیذ مینمودند.

۹. سنگ‌نوشته شماره ۹

فرمانی است فاقد تاریخ و نام صادرکننده به خط نستعلیق در مسجد جامع اصفهان؛ لیکن با مقایسه متن و محتوای این فرمان و فرامین دیگر، در صدور آن

از جانب یکی از پاشاهان صفوی تردیدی نمی ماند. موضوع اصلی این فرمان، تخفیف وجوه راهداری مأكولات است.

شماره: ۹

صادرکننده فرمان: فاقد نام

تاریخ صدور: فاقد تاریخ؛ محل نصب: مسجد جامع اصفهان

متن: [...] آنکه در این [...] و بنا بر ازدیاد موارد [...] مشقت بیدریغ شاهی در باره [...] و فراغ بال ایشان جوه راهداری مأكولات را از غله و میوه و برنج و روغن و امثال ذلك که جهت فروختن بدارالسلطنه مذکور آورند و بمحال دیگر برند سوای عقاقیل و شکر و اجناس ابریشمی و ریشمانی که تجار از جانب هند بدارالسلطنه مذکور آورند و ابریشم که از گیلان و شفت و [...] که از روم می آورند و اجناس ابریشمی و ریشمانی که از یزد و کاشان و سایر محال بدارالسلطنه مزبور آورند و با طراف و جوانب برند بتخفیف و تصدق مقرر فرمودیم که من بعد بدین جهت طلبی از مترددین نمایند [...] و مستحفظان^(۶۲) شوارع دارالسلطنه مذکور سیما ملازمان امارت پناه نظام الدین شیخ [...] وجوه راهداری مأكولات را بتخفیف و تصدق مقرر فرمودیم [...] بدین علت از مترددین باز یافت نکنند و مزاحمت تجار [...] واقمشه و اجناس ابریشمی و ریشمانی [...] که بدارالسلطنه مذکور آورده از وجوه راهداری [...] دستورالعمل از دیوان اعلی قرار یافته باز یافت ننموده زیاده از آن یکدینار و یکمن بار [...] سوای معمول که اسب و گاو و گوسفند و الاغ که [...] از مخالف که موجب عتاب و خطابست.

۱۰. سنگ نوشته شماره ۱۰

فرمان شاه طهماسب اول، فاقد تاریخ، به خط نستعلیق در مسجد جامع اصفهان. همان گونه که ملاحظه می شود، موضوع این فرمان، تخفیف مالیاتی برای برخی اصناف توابع اصفهان است که به عنوان متمم احکام قبلی صادر شده است.

شماره: ۱۰

صادرکننده فرمان: شاه طهماسب اول

تاریخ صدور: فاقد تاریخ؛ محل نصب: مسجد جامع اصفهان

متن: بسم الله الرحمن الرحيم. ثواب جزیل این امر جمیل را هدیه ارواح مطهره مقدسه منوره متبرکه که حضرات چهارده معصوم [...] بنت خیر الانام [...] علیهما الصلوٰه و السلم شد چون مشیت ازلی و اراده لم یزلی بانظام اسباب حضور صوری و معنوی [...] متعلق گشت بمقتضاء حکمت بالغه ذات قدسی [...] شده زمام حل خواص و عوام و عنان قبض و بسط ارزاق اهالی بکف کافی آن مرکز دوایر مفاوضات سبحانی در آمده کافه انام و عامه اهل اسلام در ظل رأفت و کنف عاطفتش مرفه و فارغ البال اند مصداق این مقال و قیر الاجلال صورت [...] والحدثان که در ظل رایات عرش سای سلطان سلاطین زمان باسط بساط امن و امان المروج للشریعه الحقه الامامیه بتأیید الملك المنان حامی بیضه الاسلام عن الانکسار من رجوم شیاطین الزمان السلطان بن السلطان ابوالمظفر معزالدین [...] شاه طهماسب بهادر خان [...] لواء معدلته [...] مبین و ایده بالوجود و الامتنان نشو و نما یافته هبوب عواصف^(۶۳) [...] عندلیب زمان پیرامن حدایق ذات بهجۀ و بساتین ذات نصرتشان نگشته و از وصمت فتور و انحلال وحدت و قصور و اختلال مغیرالحال نیستند. از انعامات عامه . تصدقات شامله که در این زمان فرخنده اوان از آن مصدر مفاوضات سبحانی [...] و کیفیت شیوع [...] و بلاد [...] و معمورند سیما اکابر و اهالی دارالسلطنه اصفهان صانها الله تعالی عن آفتاب الزمان آنکه مال و جوهات اصناف و تمقوات از [...] جواز و تمقاء [...] قلعه ملوس [...] و مالووجود و بیع الحوائج و قرار زکوة و باج و بلدی و بیع الحوائج و مواشی [...] بلده و بلوکات و نواحی و [...] بازار مرغ و [...] و زکوه گوسفند و سر کلکی کرون و سر جواز خورده و سوق الدواب و تمقا طریقات از طریق قومشه و مورچه خورت و رید و رباط [...] و سبزه زر داروغخانه و امثال مذکورات در دارالسلطنه مذکوره و سایر بلاد ممالک محروسه [...] ماضیه داخل [...] سلاطین [...] امضاء نموده در مخیله احدی از ایشان صورت این موهبت خطور ننموده خاطر قدسی مآثر بندگان نواب اشرف اقدس اعلی ایده الله تعالی باین هدیه عظیمه و عطیه جسمیه توجه فرموده تا مبلغ دو هزار تومان که بهر جهت [...] شد مذکورات بود بتخفیف و تصدق [...] دارالسلطنه مذکوره [...] سپارده احکام مطاعه بتواریخ مختلفه که متمم آنها اوایل سنه احدی و سبعین و تسعمائه سمت صدور یافته برفع سد و منع آمد [...] رسوخ و تأیید این موهبت مولد لعنت نامه شده [...] و مرکوز گشت^(۶۴) تا در صحایف خواطر کالنتقش فی الحجر صورت پذیر گردد و من بعد در [...] صورت

تغییر و تبدیل آن متصور نشود و از مضمون آیه کریمه و من بدله بعد ما سمعه فانما اثمه علی الذین یبدلونه متعظ گشته تغییر کننده در سخط و لعنت الهی باد.

۱۱. سنگ‌نوشته شماره ۱۱

فرمانی فاقد تاریخ و نام صادر کننده به خط ثلث در مسجد جامع اصفهان با موضوع ممنوعیت نزول وابستگان و مستخدمان حکومتی در خانه مردم به شرح زیر:

شماره: ۱۱

صادر کننده فرمان: فاقد نام

تاریخ صدور: فاقد تاریخ؛ محل نصب: مسجد جامع اصفهان

متن: فرمان همیون شد آنکه چون حضرت ملک ذوالجلال و خداوند لم یزل و لایزال جنت شأنه و عظم برهانه طغرا غرا سلطنت پادشاهی عرصه جهان بر حسب آیه کریمه انا جعلناک خلیفه فی الارض باسم سامی و نام نامی نواب همیون ما رقم فرموده توقیع و قیغ خلافت و کشورگشائی در السلطنه و آتیناه ملکاً کبیراً را بحکم یفعل الله ما یشاء و یحکم ما یرید بالقاب همیون ما موشح و مزین ساخته بدون عنایت ازلی و تأییدات محض لم یزلی وجود کثیرالجود مارا که مظهر آثار لطف و احسان است سرمایه امن و امان گردانیده و اراده خجسته صفات ما که مصدر انواع مکرمت و امتنان است منبع مرحمت و احسان فرموده پایه قدر و منزلت و درجه قرب و رفعت ما را باوج مدارج خلافت جهانی و در سپاه ابهت و کشورستانی رسانیده عالمیان بل کافه جهانیان را بموجب آیه وافی هدایت و ما ارسلناک الراحمه للعالمین در ظل رأفت و سایه معدلت ما جای داده لاجرم مضمون با صدق مشحون ان الله یأمر بالعدل و الاحسان را نصب العین ضمیر انور و نظر کیمیا بشکر گذاری این مراتب علیه و سپاس ادای این مواهب سنیه همواره توجه خاطر فیض مآثر و پیوسته نیت ضمیر منیرمان ناظر و بدان مصروف و معطوف داریم که در عهد سلطنت بی زوال و زمان خلافت ابدی الاتصال کافه رعایا و برایا که ودایع بدایع حضرت خالق البرایا بیمن معدلت همیون در مهد فراغت و بستر استراحت ننموده در مساکن و اوکان مرفه الحال و فارغ البال روزگار گذارند سیما جمعی که بخلوص عقیدت و صفای طویت از سایر اهل زمان ممتاز بوده در مضممار^(۶۵) اخلاص و یک جهتی و اختصاص و نیکو بندگی کوی

مسابقت و رجحان را از اکفاء و اقران ربوده باشند مکرر دارالسلطنه اصفهان بیمن نزول موکب نصرت قرین غیرت افزای بهشت برین گشته همگی مردم آنجا را در شاه راه مخالفت و بندگی و جاده اخلاص و یکجتهی نواب کامیاب همچون ثابت قدم و راسخ دم یافته‌ایم حقیقت ولا و یکرنگی و صدق عقیدت و دولتخواهی مردم آن بلده بر حسب مثال مرآت ضمیر منیر آفتاب تأثیر کالشمس لاشارق من السماء ظاهر و روشن گشته و همگی سر و مال و جان در راه نواب همیون ما نهاده‌اند بنا بر این مجدداً سادات عظام و نقباء کرام و قضات اسلام و ارباب و اهالی فخام^(۶۶) و اصول اعیان و صواحب کدخدایان و جمهور مقیمان و سایر اهالی و متوطنان و رعایا دارالسلطنه مذکوره و بلوکات و ولایات را مشمول عواطف بیکران شاهی و ملحوظ^(۶۷) مکارم و احسان بی پایان پادشاهی فرموده خانها کل دارالسلطنه مزبوره و موانع فرود [...] از نزول بلعنت نامه برطرف فرموده مقرر داشتیم که من بعد هیچ آفریده از امراء عظام و مقربان کرام و ملازمان درگاه فلک احتشام و قورچیان ظفر فرجام غلامان و ملازمان بیوتات شریفه [...] از هر طایفه و طبقه و هر که بوده باشد در خانه احدی نزول ننموده پیرامون نگردند و هر کس در هر خانه نزول داشته باشد در روز بیرون رفته و توقف نمایند تا همگی بفریاد خاطر در خانه و مکان خود ساکن بوده دعا بدوام دولت ابدی الاتصال ما نمایند.

۱۲. سنگ‌نوشته شماره ۱۲

فرمان شاه‌عباس اول مورخ ۹۹۹ ه. ق. به خط نستعلیق در بازار کاشان. موضوع این فرمان، اختصاص تخفیف مالیاتی به کارگاه‌های ابریشم‌بافی کاشان با متن زیر است:

شماره: ۱۲

صادرکننده فرمان: شاه‌عباس اول

تاریخ صدور: ۹۹۹ ه. ق.؛ محل نصب: بازار کاشان

متن: فرمان همایون شرف نفاذ یافت آن که چون [...] آفتاب جهان‌شاه سلطنت ابدی الاتصال همواره همت والا پیوسته نعمت [...] به انتشار آثار خیرات و دفع

مآثر بدع و نامشروعات مصروف و معطوف است لهذا درین اوقات فرخنده ساعت که با ملهمان عالم بالا و مبشران ملا و اعلا برفع اسم و رسم کل تمغاوات ممالک عراق افق گشتیم شمه ازیر تو عاطفت و مرحمت شاهانه بر ساحت حال و آمال عموم رعایا و عجزه و مساکین دارالمؤمنین کاشان تافته کل تمغاوات دارالحریر بلده مزبور را بدستور سایر تمغاوات انجا از تاریخی که این حکم قضا امضا ببلده مذکور رسد بتخفیف و تصدق مقرر فرمودیم و ثواب آنرا به ارواح مقدسه حضرات عالیات مقدسات چهارده معصوم صلوات الله اجمعین و ثواب این اهدا را بروح مطهر منور مفترض طاعتهم واجب الضمه هادی الخلائق الی الله الخالق و حجه الخالق و الی الخلائق الامام العمام موسی الکاظم علیه و علی آباءه الصلوه و السلم هدیه کردم و از تیول تیولدار آنجا باطل گردانیدم وزیر و کلانتر و ارباب و عمال دارالمؤمنین مزبور از تاریخ مذکور کل تمغاوات مزبور را بتخفیف و تصدق مقرر داشته ابواب آنرا مسدود و ایندو یکدینار بدان علت از احدی طلب نمایند. مستوفیان عظام دیوان اعلا رقم این عطیه را بدستور سایر عطایا و مواهب شاهی در دفاتر خلود^(۶۸) مرقوم و مثبت گردانیده از شوایب تغییر و تبدیل مصون و مأمول شناسند و اسم و رسم تمغاوات مذکور را از صفحات دفاتر محو و معدوم ساخته من بعد یکدینار بدان علت ابواب جمع نساژند و از تیول تیولدار باطل دانند و خلاف کننده این معنی را در لعنت و سخط الهی و از جمله مردودان درگاه جهان پناه شاهی دانسته از مضمون صدق مشحون کریمه فمن بدله بعد ما سمعه فانما ائمه علی الذین یدلونہ تجاوز نمایند و صورت این موهبت را بر سنگ نقش نموده در محلی که منظور خواص و عوام باشد نصب نمایند از جوانب برین جمله روند و هر ساله نفاذ این حکم را بامضا مجدد [...] ندانند تحریراً فی شهر ذی حجه الحرام ایت ثیل و تسع و تسعین عمل خواجه افضل اسعدالله الحسینی که برفاقت بعضی از سادات کرام از شهنشاه حاتم غلام مستدعی این عطیه عظمی و موهبه شده نا امید نشده از مشفعان این خیر جائه (؟) امیدوارست که گاهی بفاتحه فائز گردد.

۱۳. سنگ‌نوشته شماره ۱۳

فرمان شاه عباس اول مورخ ۹۹۹ هـ. ق. به خط نستعلیق در مسجد میر عماد کاشان. موضوع این فرمان، تخفیف مبلغ ۴۰ تومان تبریزی دلالی کاشان با نگارش زیر است:

شماره: ۱۳

صادرکننده فرمان: شاه عباس اول

تاریخ صدور: ۹۹۹ ه. ق.؛ محل نصب: مسجد میرعماد کاشان

متن: فرمان همیون آنکه چون پیوسته خاطر فیض مآثر مصروفست برفاه حال و فارغ بال عجزه و ساکنین و عامه مسلمین بنا بر این از ابتداء توشقان ثیل مبلغ چهل تومان تبریزی جمع دلالی دارالمؤمنین کاشان را که داخل وجوه مقطعیست بتخفیف و تصدق مقرر فرمودیم که من بعد بدان علت اطلاق و حوالتی نشود بنا بر این کلاتر و عمال و متصدیان مهمات دیوانی کاشان حسب المسطور مقرر داشته این حکم همایونی را نقش کرده بر جای بلند در مسجد نصب کنند. مستوفیان عظام دیوان اعلی هر ساله مبلغ مذکور را از جمله وجوه مقطعی بخرج مجری دارند و بدان علت حواله و اطلاقی نکنند در این باب قدغن دانسته و از فرموده در نگذرنند و هر ساله حکم مجدد نطلبند دخالت کننده را مورد لعنت و از مردودان درگاه شناسند. تحریراً فی شهر ذی حجه الحرام سنه ۹۹۹.

۱۴. سنگ‌نوشته شماره ۱۴

فرمان شاه عباس اول، صادره به تاریخ ۱۰۰۲ ه. ق. که با خط نستعلیق در مسجد میرعماد کاشان نصب شده است. موضوع این فرمان، ممنوعیت اخذ عوارض کیالی (پیمانانه گری) و قیانداری و نیز منع گرفتن عوارض دفن مردگان است. در بخش فوقانی این فرمان، شش بیت شعر به یادبود این اقدام شاه عباس برجای مانده که در متن زیر درج نشده است.

شماره: ۱۴

صادرکننده فرمان: شاه عباس اول

تاریخ صدور: ۱۰۰۲ ه. ق.؛ محل نصب: مسجد میرعماد کاشان

متن: فرمان همیون شد آنکه چون همواره همت والا نهمت و نیت صافی طویت مصروف بر آن است که در زمان دولت بی زوال و خلافت عهد ابدی الاتصال عموم رعایا و کافه برابرا در خلال مرحمت و عاطفت نواب همیون، آسوده و مرفه الحال بوده [...] از جهت خلائق و عبادالله بزلال مراحم و الطاف خسروانه [...]

بتخفیفات و رفع بدع و تصرفات و محدثات مطمئن و فارغ البال بوده باشند و بعرض رسید که در دارالمؤمنین کاشان مبلغی بعلت رسوم کیالی و قپانداری ابواب جمع است و امتعه و اجناسی که جهت فروختن بدانجا می آورند مقداری رسوم بعلت مذکور که جمعی متصدی این امرند از فروشنده و خرنده ثابت می نمایند و این معنی موجب زیادتی تسعیر اجناس و باعث تعجب و تشویش آینده و رونده مردم آنجاست لهذا اوامر شفقت شاهانه و عاطفت بی نهایت پادشاهانه شامل حال و کافل امانی و آمال عجزه و رعایا دارالمؤمنین از ابتداء پیچی ثیل [...] رسوم مذکور را بتخفیف و تصدق مقرر فرموده ثواب آنرا به ارواح مقدسه حضرات عالیات سدره مراتب ائمه معصومین صلوات الله علیهم اجمعین هدیه فرمودیم. مستوفیان گرام عظام دیوان اعلی رقم این عطیه را در دفاتر خلود ثبت نموده بعلت آنچه رسوم ابواب جمع مذکور بوده باشد بتخفیف اعتبار و تصدق نموده و در دفاتر عمل نمایند و همچنین بمسامع عز و جلال رسید که در دارالمؤمنین کاشان هر کس فوت شود قضات و متصدیان شرعیات و داروغگان و ضابطان بیت المال مبلغ شصت دینار گرفته [اجاره] می دهند که میت را دفن نمایند و این معنی خلاف شرع اطهر است. بنا بر این مقرر فرمودیم که من بعد آن قاعده را مؤکد به لعنت نامه برطرف دانسته بدین علت یک دینار باز یافت نموده طلب و توقعی ننمایند. قضات اسلام و حکام گرام و داروغگان و عمال و متصدیان و مستوفیان و منشیان امور دیوانی و ضابطان و غیره فرمان حسب المسطور مقرر دانسته رسوم کیالی و قپانداری [...] و دفن یکدینار از هیچ آفریده نگرفته مؤکد بلعنت نامه برطرف دانسته صورت این حکم همیون را در سنگ نقش کرده در مسجد جامع دارالمؤمنین مذکور محل مرتفع که منظور عامه باشد نصب نمایند خلاف کننده فرمان بلعنت نامه [...] مردودان درگاه پادشاهی شناسند. در این باب قدغن فرموده از دانسته درنگذرد و در این باب همه ساله حکم مجدد نطلبند بمضمون فمن بدله [...].

۱۵. سنگ‌نوشته شماره ۱۵

فرمان شاه‌عباس اول، مورخ ۱۰۲۲ ه. ق.، به خط نستعلیق، نصب‌شده در مسجد میرعماد کاشان. موضوع این فرمان، تخفیف مالیاتی در ماه رمضان برای رعایای شیعه کاشان و متن آن به شرح زیر است:

شماره: ۱۵

صادرکننده فرمان: شاه‌عباس اول

تاریخ صدور: ۱۰۲۲ ه. ق.؛ محل نصب: مسجد میرعماد کاشان

متن: فرمان همایون شد آنکه از ابتداء پارس نیل یکماهه رمضان المبارک محال شیعه‌نشین بلده و بلوکات دارالمؤمنین کاشان بتخفیف و تصدق مقرر شده و رقم اشرف بتاریخ شهر رمضان المبارک سنه اثنی و عشرين و الف عز صدور یافت و در این ولا چون از ابتداء توشقان نیل مالوجهات و وجوهات یک ماهه رمضان محال شیعه ممالک محروسه را سوی جهاتی که باجاره می‌دهند بتخفیف و تصدق مقرر داشتیم ارباب و رعایا و عجزه دارالمؤمنین مذکور استدعای حکم بامضای بضمونی که در باب سایر محال شیعه گشت نمودند بنا بر این مقرر فرمودیم که مستوفیان عظام گرام دیوان اعلی در سنه پارس نیل یک ماهه رمضان محال شیعه دارالمؤمنین مذکور را بدستوری که قبل از این رقم اشرف عز صدور یافت بتخفیف و تصدق اعتبار نمایند و از ابتداء توشقان نیل مالوجهات و وجوهات ایشان را ضمن رسید شهر رمضان المبارک سوی جهاتی که باجاره می‌دهند بدستور سایر محال شیعه ممالک محروسه بتخفیف و تصدق مقرر دانند و رقم این عطیه را در دفاتر ثبت نموده و تغییر و تبدیل بقواعد آن راه ندهند و آنچه بیتول و مواجب همه ساله مقرر است و از دیوان حواله می‌شود رسید یک ماهه مزبور را از تیول خود برطرف دانسته طلبی از رعایا نمایند. وزیر و کلاتر و کدخدایان الگاء مذکور به تخفیف رسند. اگر سنی در میان شیعیان بوده باشد یا مردم محلی از محال سنی بوده باشند بایشان تخفیف داده نمی‌شود. نسخه در دست داشته بدفترخانه همایون فرستند که مستوفیان عظام در دفاتر دیوان اعلی عمل نمایند و دانسته باشند که اگر پوشیده و نهانی کرده باشند در دیوان سلطنت بازخواست خواهند شد [...] و در خدمت حضرت امیرالمؤمنین و امام المتقین اسدالله الغائب شرمند خواهند بود و تغییرکننده مذکور بلعنت و نفرین حضرت رسالت پناه

گرفتار گردد می‌باید که بدین عطایا مسرور بوده و بدعاگویی و دوام دولت روز افزون کوشند و مضمون این حکم بر سنگ نقش کرده سردر مسجد جامع جهتی نصب نمایند و در این باب قدغن و امر و حکم همه ساله نطلبند ۱۰۲۲.

۱۶. سنگ‌نوشته شماره ۱۶

فرمان شاه‌عباس اول، صدور یافته به سال ۱۰۲۲ ه. ق.، به خط نسخ، که در مسجد جامع یزد نصب شده است. متن این فرمان با شرح زیر و درباره رفع بدعت‌ها، تخفیف وجوهات دارالعباده یزد، تخفیف وجوه تفنگچی‌ها و رعایت دخل و خرج صادر شده است.

شماره: ۱۶

صادرکننده فرمان: شاه‌عباس اول

تاریخ صدور: ۱۰۲۲ ه. ق.؛ محل نصب: مسجد جامع یزد

متن: حکم جهانمطاع شد آنکه چون همگی همت والا نهمت و جملگی نیت صافی طویت نواب همایون ما مصروف و معطوف بر آن است که کافه رعایا و برابرا و شیعیان و مؤمنان ممالک محروسه درین پنج روز فانی زمان دولت روز افزون در مهاده امنیت و بستر فراغت غنوده باشند و بدعتی از نواب همایون ما بر صفحه روزگار نماند و اگر بدعتی نیز بوده باشد برطرف شود، بنا بر این درین وقت توجه فیض خاطر ما متوجه احوال سادات عظام و نقبای کرام و ازنا[...]] و کدخدایان و رعایا و عجزه و مساکین و جمهور متوطنین دارالعباده یزد فرموده از ابتدای اودیل وجوهات مذکوره دارالعباده مذکور را به تخفیف و تصدق مقرر داشتیم که جماعت مذکوره به فراغ بال به دعاگویی دوام دولت قاهره قیام نمایند. مستوفیان عظام کرام دیوان اعلی رقم این عطیه را در دفاتر خلود ثبت نمایند تغییر و تبدیل به قواعد آن راه ندهند. سادات عظام و ارباب و اهالی و رعایای دارالعباده مذکور سواد رقم اشرف را بر سنگ نقش نموده بر دیوار در مسجد جامع نصب نمایند و در دعا و فاتحه خوانی تقصیر نمایند. وجوه مدد خرج وجوه تفنگچی مقرر آنکه اگر سیاقی واقع شود به جهت حفظ و حراست شیعیان تفنگچی ضرور باشد اگر چه [...] شیعیان صاحب ایشان بغیر ازو پناهی ندارند و در ممالک

محروسه از تفنگچی رقم شود بر رعایای یزد نیز به دستور سایر محال حواله شود و اگر احتیاج به تفنگچی بشود وجه مذکور به تخفیف مقررات ایشان می‌باید که همیشه به دعاگویی و فاتحه خوانی اشتغال نمایند که احتیاج به تفنگچی نباشد. پیشکشی که عمال قبول کرده‌اند وجوه صادر مملکت مقرر آنکه در سنه اودئیل پنجاه تومان توجیه نمایند و سر رشته خرج مذکور را نگاهدارند. اگر مبلغ مذکور بالتام صرف صادر مملکت شود خوب و اگر جزوی زیاده بماند درین سال آینده خرج نمایند اگر در سالی زیاده از مبلغ مذکور اخراجات حسابی در مملکت واقع شود توجیه نمایند و زیاده از آنچه در مملکت به علت صادر خرج شود یک دینار توجیه نمایند رسومات سوای آنکه در زمان شاه علیین آشیان مقرر بوده سند ۱۰۲۲ کتبه ابوطالب عمل سلطان محمود یزدی.

حاشیه:

بدعتی چند محدث که به سبب عمل ناشایسته جمعی از عمال بد فعال که در دارالعباده یزد ابواب جمع شده بود درین وقت که عجزه و رعایا [...] آن به مسامع حقیقت بندگان سلیمان مکان نواب کامیاب اشرف اقدس اعلی السلطان و الخاقان بن الخاقان ابوالمظفر عباس پادشاه سلطان الصفوی الحسینی بهادرخان خلد الله ملکه و سلطانه رسانیدند به مقتضای آیه کریمه ان الله یأمر بالعدل و الاحسان را منظور فرموده رفع آن بدع بالتام به نوعی که در رقم اشرف که در متن نوشته و هذه رقم الاعلی

۱۷. سنگ‌نوشته شماره ۱۷

فرمان شاه‌عباس اول مورخ ۱۰۳۵ ه. ق.، به خط نستعلیق، در مسجد امام اصفهان. موضوع فرمان، تخفیف مالیاتی برای بازار ریسمان اصفهان و بخشش هشتاد و چهار تومان و کسری دلالی بازار ریسمان به شرح زیر است:

شماره: ۱۷

صادرکننده فرمان: شاه‌عباس اول

تاریخ صدور: ۱۰۳۵ ه. ق.؛ محل نصب: مسجد شاه اصفهان

متن: چون همگی همت والا نهمت بندگان اشرف همایون اعلی مصروف و معطوف بر آنست که عجزه و رعایا مرفه‌الحال بدعای دوام دولت ابد مقرون

مشغولی نمایند. بتاريخ شهر جمادی الثانی اودی ٹیل موافق سنه خمس و ثلاثین والف من الحجره النبویه در جواب فصلی^(۶۹) از فصول عالیحضرت وزارت و رفعت و اقبال پناه اصفی ظهیراً محمد ابراهیمما فرمان قضا جریان قدر توأمان صادر شده که از ابتداء پارس ٹیل دلالی بازار ریسمان به تخفیف و تصدق مقرر بوده باشد و بعلت دلالی مذکور احدی متعرض حال عجزه و درویشان نگردند «مضمون این عطیه را بر سنگ منقش نمایند بموجب فرموده اشرف وجه دلالی مذکور که مبلغ هشتاد و چهار تومان و کسری است بتصدق فرق مبارک اشرف مقرر گردید امید که بمضمون کلام بلاغت نظام من جاء بالحسنه فله عشر امثالها ثواب آن بروزگار فرخنده آثار عاید گردد و تغییر کننده بلعت الهی گرفتار باد.

۱۸. سنگ‌نوشته شماره ۱۸

فرمان مورخ ۱۰۳۷ ه. ق. به خط نستعلیق، در مسجد ذوالفقار اصفهان. همان گونه که در متن زیر ملاحظه می شود، موضوع این فرمان، منع وصول عوارض و مالیات از جماعات سلمانی و سلیمانی است. این فرمان با توجه به تاریخ آن احتمالاً مربوط به شاه عباس اول است.

شماره: ۱۸

صادرکننده فرمان: شاه عباس اول

تاریخ صدور: ۱۰۳۷ ه. ق.؛ محل نصب: مسجد ذوالفقار اصفهان

متن: فرمان همیون آنکه چون بعرض رسید که از قدیم الایام مقرر بود که خاصه تراش مبالغی از جماعت سلمانی و سلیمانی که عبارت از دلاکان و آینه داران و فسادان و ختنه کاران و کیسه مالان و خدمتکاران و آبگیران حمامات مردانه و زنانه بعنف و تعدی با آنان رفتار مینموده اند - در این زمان خجسته اوان که امر خاصه تراشیرا بعمده الصنایع استاد علیرضا خاصه تراش شفقت فرمودیم مشارالیه مطالبات مذکوره را معاف داشته شرط نمود که یک دینار طلب ندارد و ثواب آنرا بروزگار فرخنده آثار بندگان نواب کامیاب سپهر رکاب اشرف اقدس شاه بابام انا [ر] الله برهانه هبه نمود بنا بر این مقرر نمودیم که احدی از حکام و تیولداران و کلانتران و سر بلوکان و ضابطان فیوج ممالک محروسه اصلاً و مطلقاً بعلت اخراجات از

علفه و علوفه و قنلقا و الاغ و پیکار و شکار و دست‌انداز و پیشکش و عیدی و سایر تکالیف دیوانی بهر اسمی که بوده باشد حواله نمایند و قلمرا کوتاه دارند و هر ساله حکم مجدد طلب ندارند و آیه کریمه فمّن بدله بعد ما سمعه را منظور دارند تحریراً فی شهر صفر ۱۰۳۷.

۱۹. سنگ‌نوشته شماره ۱۹

این سنگ‌نوشته فرمانی فاقد تاریخ به‌خط نستعلیق است که در مسجد امام اصفهان نصب شده است. موضوع فرمان، به‌شرح زیر، تخفیف مالیاتی برای رعایای اصفهان در ماه رمضان است:

شماره: ۱۹

صادرکننده فرمان: فاقد نام

تاریخ صدور: فاقد تاریخ؛ محل نصب: مسجد شاه اصفهان

متن: امر خاطر خطیر و مکنون ضمیر سهولت اثر همایون ما آنست که در زمان دولت روز افزون عهد خلافت ابد مقرون کافه رعایا و عموم برایا از مطالعات دیوانیه سبکبار بوده و در مهد امن و امان آسوده فارغ البال ملهم توفیق ازلی و [...] بخاطر فیض مآثر پرتو انداخت که در ماه رمضان که ایام طاعات و عباداتست و شیعیان اهل بیت طیبین و طاهرین که سالکان مسالک حق و یقین [...] و ادای صوم و صلوه و وظائف طاعات و عبادات قیام و اقدام نمایند که هر آینه ثبوت آن بروزگار فرخنده آثار همایون ما عاید گردد لهذا شمه از مراحم و الطاف [...] شیعیان ممالک محروسه فرموده در کل قلم رو همایون مالوجهات [...] رمضان المبارک سوای جهانی که باجاره میدهند تخفیف و تصدق مقرر فرموده ارزانی داشتیم و این حکم همایونی از مکمن^(۷۰) [...] دارالسلطنه اصفهان که مردم آنجا ابا عن جد از زمره شیعیان اند و حلقه اخلاص و بندگی این دودمان ولایت نشان بر گوش جان دارند عز اصرار یافته مستوفیان عظام دیوان [...] و ثبت نموده از شوائب تغییر و تبدیل مصون و محروس دارند. وزرا و عمال و متصدیان مهات دیوانی دارالسلطنه مذکوره از ابتدای توشقان نیل مالوجهات و وجوهات [...] بتخفیف و تصدق مقرر دانسته در آن ماه مبارک که ایام ولیالی متبرکه است بعلت حقوق

دیوانی حواله و اطلاقی بر رعایا و عجزه نموده از حشو^(۷۱) بنیچه جمع هر محل وضع نمایند و [...] برعایا نرسانیده قلم و قدم کشیده و کوتاه دارند. سادات عظام و علماء گرام و قضاة اسلام و اهالی و اعیان و ارباب و رؤسا و کدخدایان و اهل حرفت و عموم رعایای دارالسلطنه اصفهان از بلده و بلوکات بدین عطیه عظمی مبنهج^(۷۲) و مسرور بوده از روی امیدواری تمام در لوازم دعاگوئی و دوام دولت ابد پیوند.

۲۰. سنگ‌نوشته شماره ۲۰

فرمانی مورخ ۱۰۳۸ ه. ق.، به خط نستعلیق، در مسجد امام اصفهان. اگرچه هنر فر این فرمان را متعلق به شاه‌عباس کبیر دانسته (هنر فر، ۱۳۴۴)، از آنجا که شاه‌عباس در ۲۴ جمادی‌الاول ۱۰۳۸ فوت کرده بود و تاریخ فرمان ماه ذی‌حجه الحرام است، به نظر می‌رسد که این فرمان متعلق به دوره شاه‌صفی باشد. موضوع فرمان، به شرح زیر، بخشش عوارض بعضی از اصناف سلیمانی و رفع تکلیف دیوانی از آنان است.

شماره: ۲۰

صادرکننده فرمان: شاه‌عباس اول

تاریخ صدور: ۱۰۳۸ ه. ق.؛ محل نصب: مسجد شاه اصفهان

متن: فرمان همیون شرف نفاذ یافت آنکه چون توجه خاطر خطیر مرحمت اثر و تعلق ضمیر منیر معدلت گستر همایون بترفیه حال و فراغ بال کافه خلایق و عباد الله بتخصیص کاسبان و درویشان سلمانی و سلیمانی که عبارت از دلاکان و آینه‌داران و فصادان و ختنه‌کاران و جامه‌داران و کیسه‌مالان و آبگیران و خدمتکاران حمامات مردانه و زنانه و تسیغ‌سایان و چرخگران و سنگ‌سایان و سایر جماعت سلمانی که بخاصه تراش منسوب و متعلق‌اند درجه اعلی و نهایت کمال دارد در زمان فرخنده نشان نواب گیتی ستان فردوس مکانی آشیانی جد بزرگوارم طاب ثراه که امر خاصه تراشی سعادت نصاب زبده‌الصناع استاد علی رضا دلاک خاصه شریفه مرجوع گشته احکام مطاعه لازم الاطاعه نواب گیتی ستانی خصوصاً حکمی که بتاریخ شهر ذی‌حجه الاحرام سنه ۱۰۲۱ عز‌اصدار یافته مشعر بر آنکه در زمان سابق خاصه تراشی مبلغی بعنف و تعدی از جماعه سلمانی و سلیمانی

بازیافت مینموده‌اند و سعادت نصاب مشارالیه از تاریخی که خدمت خاصه تراشی باو متعلق گشته آن جماعت را از مطالبات مذکوره معاف گردانیده و شرط کرده که یکدینار از جماعت کاسبان و درویشان سلمانی و سلیمانی طلب ندارد و ثواب آنرا بروزگار فرخنده آثار نواب گیتی ستان فردوس مکانی شاه بابام انار الله برهاند هدیه نموده و در احکام مذکور است که هیچ آفریده از حکام و تیولداران و سر بلوکان محال و ضابطان و صاحب اختیاران فیوج ممالک محروسه اصلاً و مطلقاً بهیچوجه من الوجوه بعلت اخراجات و عوارضات مسدوده الابواب از علفه و علوفه و قنلقا و الاغ و الام و پیکار و شکار و طرح و دست‌انداز و پیشکش و سلامی و عیدی و نوروزی وجوه کپک مرنی و زر تفنگچی و سایر تکالیف دیوانی بهر اسم و رسم که بوده باشد حواله و اطلاقی بجماعه دلاکان و سایر کاسبان مذکور فوق که بخاصه تراش تعلق دارند ننموده و قلم و قدم کشیده کوتاه دارند و شکر شکایت ایشانرا موثر شناسند و چون جماعه تیغ‌سایان و چرخگران از قدیم الایام بخاصه تراشان متعلق و منسوب‌اند و هرگز نسبتی بجماعه شکاک نداشته‌اند بهمان دستور بمومی الیه متعلق دانسته بقاعده زمان اعلیحضرت شاه جمجاه جنت مکانی علین آشیان کدخدایان شکاکی دخل در ایشان ننموده و طمع و توقعی از ایشان نکنند و از قانون قدیم در نگذرنند و مقدمات مذکور مؤکد به لعنت‌نامه گردانیده چون سعادت نصاب مشارالیه بدستور خدمت بخاصه تراشی نواب کامیاب همایون ما مفتخر و سرافراز است و شفقت و مرحمت بیدریغ شاملحال مومی الیه مقرر فرمودیم که جماعه سلمانی و سلیمانی را بدستور نادرالعصر مشارلیه منسوب و متعلق دانند و ایشانرا از اخراجات و عوارضات مسدوده الابواب مؤکد به لعنت‌نامه معاف و مسلم و مرفوع القلم دانسته حکم نواب گیتی ستان فردوس مکانی را بامضاء نواب نواب همیون ما متصل و مقرون شناسند و حکام و کلانتران و ارباب و اهالی و ضابطان فیوج و سفید ریشان ممالک محروسه این عطیه را در باره ایشان مستمر و برقرار داشته از فرمان قضا جریان درنگذرنند و خلاف کننده را مورد سخط الهی و غضب پادشاهی شناخته از مدلول آیه کریمه فمن بدله بعد ما سمعه فانما اثمه علی الذین یدلونہ ان الله سمیع علیم عدول و انحراف نورزند و هر ساله درین باب حکم مجدد نطلبند و چون پروانچه^(۷۳) بمهر مهر آثار اشرف اقدس اعلی مزین و محلی گردد اعتماد نمایند

تحریراً شهر ذی حجه الحرام سنه ۱۰۳۸.

۲۱. سنگ‌نوشته شماره ۲۱

فرمانی است از شاه‌صفی به تاریخ ۱۰۴۶ ه.ق. که به خط نسخ حجاری و در مسجد جامع یزد نصب شده است. موضوع فرمان، با نگارش زیر، عبارت است از تخفیف مال و حقوق دیوانی برای جماعت کهنه‌فروشان و کهنه‌چینان، آینه‌داران و رنگ‌بندان و غیره.

شماره: ۲۱

صادرکننده فرمان: شاه‌صفی

تاریخ صدور: ۱۰۴۶ ه.ق.؛ محل نصب: مسجد جامع یزد

متن: ابوالمظفر سلطان شاه صفی الحسینی الموسوی الصفوی بهادرخان خلد الله ملكه. فرمان همیون شد آنکه چون پیوسته مکنون خاطر خیر مآثر نواب همایون ما آن است که از زمان دولت ابد پیوند و عهد خلافت ارجمند آثار خیر و احسان در میانه طوایف انسان منتشر گردد و عموم رعایا و کافه برایا از مراحم و الطاف بیدریغ خسروانه بهره‌مند بوده از کمال رفاهیت و آسودگی در مهد امان غنوده به دعاگوئی دوام دولت روز افزون و استدامت سلطنت ابد مقرون قیام نمایند. بنا بر ترفیه حال رعایا از ابتدای سیچقان ثیل مالو حقوق دیوانی جماعت مذکور ذیل رعایای فیوج ممالک محروسه را بتخفیف و تصدق مقرر فرمودیم. وزیر و داروغه و کلانتر و مباشران امور دیوانی و غیره دارالعباده یزد حسب المسطور مقرر داشته از تاریخ مذکور یک دینار به هیچ وجه من الوجوه به علت مالو حقوق دیوانی جماعت مزبور مفصله ضمن رعایا و فیوج طلب ننموده مزاحمت نرسانند و جار نموده جمیع رعایای مذکور را مخبر سازند که مطلع گردند که مالیه ایشان به تخفیف مقرر شد و صورت حکم همایون بر سنگ نقش نموده در مسجد جامع دارالعباده مذکور و بقاع الخیر که منظور نظر خلاق بوده باشد نصب نمایند و تغییر کننده را مورد سخط و غضب شاهانه شناسند که ثواب آن به روزگار فرخنده آثار اشرف اقدس عاید گردد و مستأجران وجوه مذکور به شرح فوق عمل نموده از تاریخ ورود پروانچه اشرف یک دینار به علت مالو حقوق دیوانی جماعت مذکور ضمن متعلقه به فیوج که به اجاره ایشان مقررست باز یافت نکرده طلبی نمایند و مالیه جماعت مذکور در ذیل را که بتخفیف مقرر نشده باز یافت نموده

با آنچه تا ورود پروانچه اشرف از جماعت کاولیان، جماعت لولیان حمایت هندویان مشهور به خطیران، جماعت حسن ابدالو و بغدادلو و توابع مذکوره فوق بازیافت نموده باشند. نسخه منقحه مفصله به مهر وزیر و کلانتر و داروغه و غیره محال اجاره خود محل به محل در دست داشته به دفترخانه همیون آورند که بعد از عرض آنچه از همه ساله همه ساله داران وجوه مذکور منکسر^(۷۴) شده باشد عوض داده شود. مستوفیان عظام کرام دیوان اعلی رقم این عطیه را در دفاتر خلود ثبت نموده از شایبه تغییر و تبدیل مصون و محروس شناسند. درین باب قدغن دانسته در عهده داند و چون پروانچه به مهر آثار اشرف اقدس ارفع مزین گردد اعتماد نمایند. تحریراً فی شهر صفر سنه ۱۰۴۶. جماعت کهنه فروشان و کهنه چینان - جماعت آینه داران و رنگ بندان - جماعت گاو گله بانان و چوپانان - جماعت ماماچگان و نوحه گران و مشاطگان و تون بانان - جماعت منقیان و آسیابانان و صیادان - جماعت شودمالان و دشتبانان - جماعت ترک طیبیان و جراحان و لش کشان. کتبه العبد المذنب نورالدین محمد بن کمال الدین کچویبی غفرالله دنوبهما عمل محمد امین ولد سلطان محمود سنگتراش یزدی.

۲۲. سنگ نوشته شماره ۲۲

فرمان شاه صفی به تاریخ ۱۰۴۷ ه. ق.، به خط نستعلیق، که در مسجد جامع یزد نصب شده است. موضوع این فرمان، به شرح زیر، اعمال تخفیف رسوم میرشکارباشی برای جماعات صیادان دام گیر و ممرگیر و کوه گرد، سلاخان، ماهی بریزان و ماهی گیران، کبوتربازان و بهله دوزان و کیسه دوزان، مرغ فروشان و لالافروشان، جگربریزان و سایر جماعات مربوط به قوشخانه است.

شماره: ۲۲

صادرکننده فرمان: شاه صفی

تاریخ صدور: ۱۰۴۷ ه. ق.؛ محل نصب: مسجد جامع یزد

متن: فرمان همیون شد آنکه حکام کرام و وزرا و داروغگان و کلانتران و تیولداران و مباشران دیوانی دارالعباده یزد و توابع احسن الله تعالی احوالهم بدانند که چون همواره شاهباز همت بلند و شاهین نیت ارجمند نواب همایون ما در هوای

قدس آسای عدل و احسان و فضای جانفزای به صید دل‌های پریشان عجزه و زبردستان در طیران بوده همگی توجه خاطر خطیر خورشید نظیر بدان مصروف است که کافه رعایا و عامه برآیا از شست^(۷۵) حوادث و مخلب^(۷۶) نوایب^(۷۷) نجات یافته در ظل معدلت و کنف حمایت آسوده خاطر و فارغ البال به دعاگویی دوام دولت ابدی الاتصال اشتغال نمایند لهذا درین وقت شمه‌ای از عنایت بی‌غایت شاهانه شامل جمعی از رعایای ممالک محروسه که رسوم میر شکارباشی متوجه ایشان بود فرموده از ابتدای بارس نیل رسوم مزبور را که برین موجب معمول صیادان دام‌گیر و ممرگیر و کوه‌گرد - سلاحان - ماهی‌بریزان و ماهی‌گیران - کیوتربازان - بهله دوزان و کیسه دوزان - مرغ‌فروشان و لالا فروشان - جگر بریزان - سایر جماعت متعلق به قوشخانه. در وجه میر شکار باشی مقرر بوده و مستمر بود به تخفیف و تصدق فرق اشرف مقرر داشته مقرر فرمودیم که مستوفیان عظام قرار عطیه را در دفاتر خلود ثبت نموده من بعد یک دینار و یک من بار حواله و اطلاق نمایند. میر شکارباشیان عظام و قوشچیان خاصه شریفه بدین علت متعرض احدی نشده طلب توقعی نمایند. می‌باید که این حکم همیون لازال نافذاً فی الربع المسکون را بر سنگ نقش نموده در مسجد جامع نصب نمایند و بعد از این بدین علت حواله و اطلاق بر احدی ننموده مزاحمت نرسانند و مدعی نمایند که دعای خیر جهت نواب همایون حاصل شده آثار آن به روزگار فرخنده آثار عاید گردد. امیر شکارباشیان عظام کرام حسب المسطور مقرر دانسته رسوم مزبور را برطرف دانند. درین باب قدغن دانسته در عهده شناسند. تحریراً فی شهر جمادی‌الثانی سنه ۱۰۴۷ کتبه نورای کچوئی.

۲۳. سنگ‌نوشته شماره ۲۳

فرمان شاه‌صفی به تاریخ ۱۰۴۷ ه. ق.، که به خط نستعلیق حجاری و در مسجد میرعماد کاشان نصب شده است. موضوع فرمان، ممنوعیت تصرف بخشی از اجناس خوراکی توسط حکام در میدان عربان تحت عناوین یوزباشی و بارانداز، به شرح زیر است:

شماره: ۲۳

صادرکننده فرمان: شاه صفی

تاریخ صدور: ۱۰۴۷ ه. ق.؛ محل نصب: مسجد میرعماد کاشان

متن: بعد از حمد و سپاس پادشاه پادشاهان و درود بر پیغمبر آخرالزمان ولی دوران صاحب دولتی سزاوار سروری است که با خلق الله در مقام مرحمت بوده بقای ذکر جمیل را بر اغراض دنیوی ترجیح داده رفع تکلفات شاقه نماید خلعت این توفیق بر قامت قابلیت امارت و شوکت پناه [.....] راست آمده که چون بتاریخ سنه ۱۰۴۷ هجری حسب الامر پادشاه جمجاه فریدون حشمت نوشیروان عدالت گلدسته گلستان مصطفوی سرو نوخیز حدیقه مرتضوی منصب حکومت کاشان یافته بخلق اخلاق ستوده ولی نعمت فرشته خصلت فرمود متفحص احوال مملکت مینمودند تا اگر رسمی خلاف مروت معهود باشد مفقود سازند ظاهر شد که اجناس ماکولات آنچه به کاشان می آمده و در میدان عربان خرید و فروفت می شده حکام سابق از هر خرواری مقداری متصرف می شده اسمی مبدع بر آن مخترع مثل یوزباشی و بارانداز بر ظاهر عربان می گذاشته اند. همت سرشار عالیحضرت مشارالیه در طرف این مختصرات نگنجد متروک ساختند اگر حاکمی از این تاریخ ببعده بکاشان آمده در این امر متابعت نماید خاک بی شرمی در دیده خود ریخته خواهد بود.

هر که او نیک می کند یا بد نیک و بد هر چه می کند یابد

۲۴. سنگ نوشته شماره ۲۴

فرمان شاه سلطان حسین، مورخ ۱۱۰۶ ه. ق.، به خط نستعلیق، در مسجد میرعماد کاشان. موضوع این فرمان، ممنوعیت قماربازی و شطرنج، برانداختن فاحشه خانه ها و قمارخانه ها و فروش مواد مخدر و مسکرات، منع اهالی و اوباش از کبوترپرانی و گرگ دوانی و... به شرح زیر است:

شماره: ۲۴

صادرکننده فرمان: شاه سلطان حسین

تاریخ صدور: ۱۱۰۶ ه. ق.؛ محل نصب: مسجد میرعماد کاشان

متن: حکم جهانمطاع شد آنکه وزیر و داروغه دارالمؤمنین کاشان بشفقت شاهانه سرافراز گشته بدانند که چون هنگامی که مهره انجم بر تخته زرنگار فلک آبگون سیماب نمودن بدست قضا چیده و کعبتین عاج نیرین بر تخته و نقد سعادت کونین بنقش شش جهت گردیده گنجور گنجینه وجود بموازات حقانیت اقتضای قل اللهم مالک الملک توتی الملک من تشاء و تنزع ممن تشاء و تعز من تشاء و تذلل من تشاء بیدک الخیر انک علی کل شیء قدیر. درهم و دینار تمام عیار دولت و اعتبار زره ده دهی پادشاهی و فرماندهی عز صدور یافته جهت این دودمان خلافت و امانت و خاندان نبوت و ولایت و مخزن هستی و در کمال سرپرستی محفوظ و مضبوط داشته حق شناس این نعمت بی قیاس و اداء شکر این عارفه محکم اساس در این عهد سعادت مهد که عذرای دولت روز افزون در آغوش و لیلای سلطنت ابد مقرون دوش بدوش و اولین سال جلوس میمنت مأنوس و اوان شگفتگی گلشن آمال عامه نفوس است همت صافی طویت معدلت گستر و ضمیر منیر مهراصات شریعت پرور بحکم آیه وافی هدایه اللذین ان مکنهم فی الارض اقامو الاصلوه و اتوا الزکوة و امروا بالمعروف و نهوا عن المنکر و لله عاقبه الامور باجراى اوامر و نواهی خالق کل و خاتم انبیاء و رسل بفحوای صدق انتهای اطیعوالله و اطیعوالرسول و اوالأمر منکم معطوف و مصروف داشته امر عالم مطیع شرف نفاذ یافت بمضمون بلاغت مشحون: قل انما حرم ربی الفواحش و ما ظهر منها و طره پرده گیان پرده کش پرده نشین و شاهدان چهره نما خلوت گزین بوده به اهل عصیان نقاب بی شرمی از رخسار عفت باز ننموده دامن زن آتش غضب دادار بی نیاز نگردند ساکنان خطه ایمان و مقیمان دارالعباده باتفاق بمضمون حقیقت نمون یا ایها الذین آمنوا انما الخمر و المیسر و الانصاب و الازلام رحس من عمل الشیطان فاجتنبوه لعلکم تفلحون دست به آلت قمار دراز نکرده قبل از آنکه شطرنج روزگارش به روز ممات و فیل بند حیرت فیلبان هنگامه عرصات ساخته معلوم شود که آنچه برده باخته اند ساکن طریق احتجاب بوده به هیچوجه پیرامون آن عمل شنیع نگردند و کل وجوه بیت اللطف و قمارخانه و چرس فروش و بوزه فروش ممالک محروسه را که هر ساله مبلغ ها خطیر می شد بتخفیف و تصدق فرق فرقدسای اشرف مقرر فرمودیم و در این ابواب صدور عظام و علمای اعلام و فقهای اسلام وثیقه انیقه علی حده مؤکده به لعن ابدی و طعن سرمدی که موشح قرین به خط گوهر نثار همیون ماست بسلک تحریر کشیده اند می باید که آن

وزارت پناه داروغه مزبوره بعد از شرف اطلاع بر مضمون رقم مطاع لازال نافذا فی الاقطاع و الرباع مقرر دارد که در کل محال ضبطی و داروغگی خود و ساکنان و متوطنین به قانون از هر شریعت غرا و طریق اطهر ملت بیضانا هج منهج صلاح و سداد بوده و مرتکب امور مذکور نگردند و بدکاران در حضور اهالی شرع شریف و کلانتر و ریش سفیدان محلات بموجب آیه وافی هدایه و اللذین اذا فعلوا فاحشۀ او ظلموا انفسهم ذکرو الله فاستغفر و الذنوبهم توجه کنند و مرتکبین محرمات مزبوره را تنبیه و تأدیب و [....] بازیافت نماید و هر گاه استمرار بدان افعال ذمیمه نمایند بر نهج^(۷۸) شرع مطاع حد جاری و مورد مؤاخذه و بازخواست سازند و چنانچه احدی از اعمال شنیعه دیگری مطلع گشته اعلام ننماید آن شخص را به نوعی تنبیه نمایند که موجب عبرت دیگران گردد و آن وزارت پناه و داروغه مزبور چیزی بازیافت ننموده نگذارند که آفریده بدان جهت دیناری طمع و توقع نماید و خلاف کننده از مردودان در گاه و محرومان شفاعت حضرت رسالت پناهی و مستضعفان لعنت و نفرین ملائکه آسمان و زمین باشند و اهالی و اوباش را نیز از کبوتر پرانی و گرگ دوانی و نگاه داشتن گاو و قوچ و سایر حیوانات جهه جنگ و پرخاش که باعث خصومت و عناد و موجب انواع شورش و فساد است ممنوع ساخته سد آن ابواب را از لوازم شمرند و دقیقه در استحکام احکام مطاعه فروگذار ننمایند و در عمده شناسند تحریراً فی شهر شوال المکرم سنه هزار و صد و شش از هجرت ۱۱۰۶.

۲۵. سنگ‌نوشته شماره ۲۵

فرمان شاه سلطان حسین، به تاریخ ۱۱۱۵ ه. ق.، که به خط ثلث در بقعه امامزاده اسماعیل اصفهان نصب شده است. متن این فرمان، معافیت مردم محله امامزاده اسماعیل از تکلیف یراق پوشی ایام عاشورا و بستن نخل، به شرح زیر است:

شماره: ۲۵

صادرکننده فرمان: شاه سلطان حسین

تاریخ صدور: ۱۱۱۵ ه. ق.؛ محل نصب: بقعه امامزاده اسماعیل اصفهان

متن: حسب الزمان قضا جریان از تاریخ شهر محرم الحرام سنه ۱۱۱۵ رقم مبارک اشرف صادر شد آنکه حکم جهانمطاع شد آنکه درینوقت اهل محله واقعه در

جوار امامزاده واجب التعظیم و التکریم امام زاده اسماعیل علیه و علی آبائه التحیه و التسلیم مشهور بمحله امامزاده از تکلیف یراق پوشی ایام عاشورا و امثال آن از بستن نخل و غیره معاف فرمودیم داروغکان و عمال دارالسلطنه مزبور حسب المسطور مقرر داشته من بعد بهیچوجه من الوجوه تکلیف یراق پوشی و بستن نخل و غیره باهل محله مزبور ننموده و ایشانرا از امور مزبوره معاف مسلم دانند و درین باب قدغن دانسته هر ساله رقم مجدد طلب ندارند و از فرموده تخلف نورزند و در عهده شناسند بر طبق عرض عالیجاه مقرب الخاقانی جالینوس الزمانی حکیم باشی کتبه علی نقی.

۲۶. سنگ نوشته شماره ۲۶

فرمان شاه سلطان حسین، مورخ ۱۱۱۵ ه. ق.، در مسجد جامع یزد. موضوع این فرمان، رفع تکلیف ملازمت بر سکنه یزد است که از جانب مین باشیان و یوزباشیان تفنگچی و توپچی بر سکنه یزد خصوصاً شعریافان تحمیل می شد. متن فرمان به شرح زیر است:

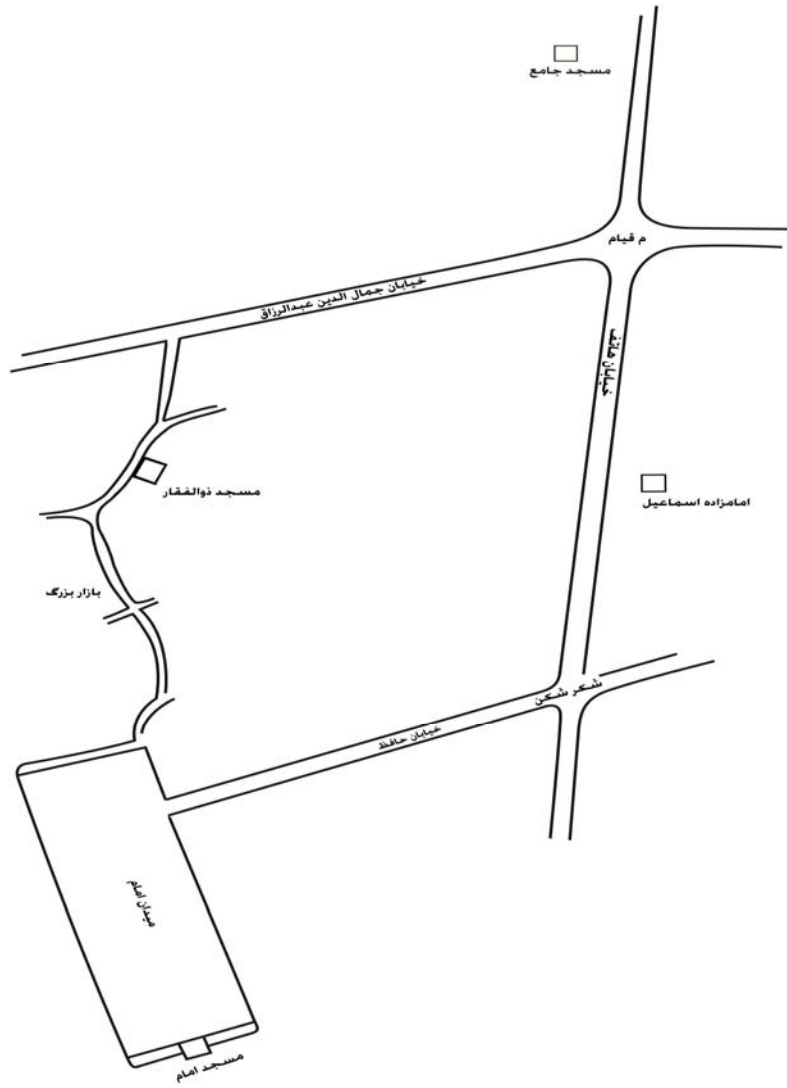
شماره: ۲۶

صادرکننده فرمان: شاه سلطان حسین

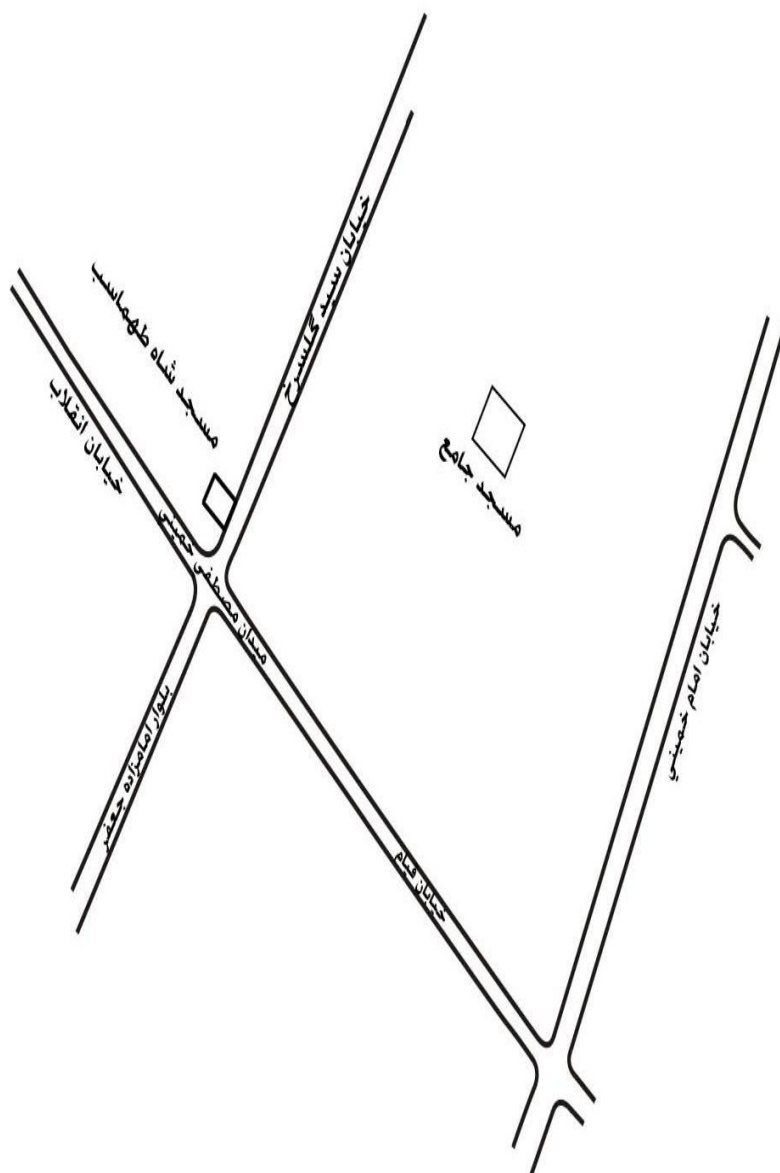
تاریخ صدور: ۱۱۱۵ ه. ق.؛ محل نصب: مسجد جامع یزد

متن: حکم جهانمطاع شد آنکه چون شرافت و وزارت و رفعت و معالی پناه نجابت و عزت و عوالی دستگاه شمس للنجابه و الوزاره الرفعه و العز و المعالی میرزا محمد محسن وزیر دارالعباده یزد به عرض رسانید که سکنه دارالعباده مذکور اکثر شعریاف و درکمال بیچارگی و پریشانی و پیوسته به خدمات فرمایشی سرکار خاصه شریفه اشتغال می نمایند و حکم یکی از بیوتات سرکار خاصه شریفه دارد و مین باشی که مقرر می گردد که کسر بلوک خود را تفنگچی از مردم دارالعباده مزبور ملازم نمایند به آنجا آمده او باش و اجامره آنجا که اراده تعدی و زیادتی بر عجزه و مساکین دارند به مین باشیان مزبوره متوسل شده خود را در سلک تفنگچیان مندرج و به این تقریب هر روزه دست انداز و تحمیل زیادی بر شعریافان آنجا می نمایند و بدان سبب اکثر اوقات شعریافان و عجزه و مساکین در تعب و آزارند و پیوسته از بدو جلوس میمنت مأنوس نواب کامیاب همیون ما رفاه

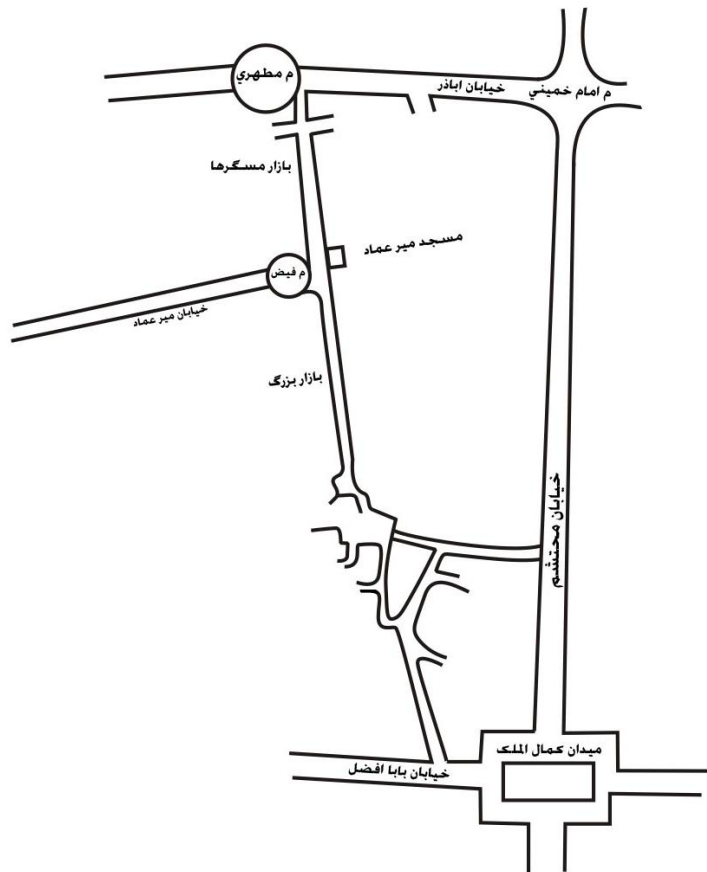
حال و فراغ بال رعایا و برایا^(۷۹) و اشتغال آن قوم به دعای دوام دولت ابدی انتها پیشنهاد خاطر خطیر والای بنا بر این مقرر فرمودیم که احدی از مین باشیان و یوزباشیان تفنگچی و توپچی و غیر هم من بعد تکلیف ملازمت به احدی از سکنه و متوطنین دارالعباده مزبور و توابع و لواحق آن نمایند و به هیچوجه من الوجوه بدان علت متعرض احوال قاطبه^(۸۰) مردم آنجا نشده گذارند که متوطنین الکای^(۸۱) مزبور مرفه الحال به دعای دوام دولت بی زوال اشتغال نمایند تا ثواب آن به روزگار نواب کامیاب کامگار عاید گردد. و تغییر دهنده را مستحق لعن ابدی دانند و درین باب اهتمام تمام لازم دانسته از فرموده تخلف نوزند که اگر به عرض اقدس رسد که درین باب مسامحه ورزیده به موجب فرموده عمل ننموده اند موجب بازخواست و تنبیه عظیم خواهد شد. وزراء دارالعباده مذکور حسب المسطور مقرر دانسته نگذارند که مین باشیان و یوزباشیان و غیر هم دست انداز و تعدی بر رعایا و برایای آنجا نمایند و در کوتاهی دست ایشان از سر رعایا بذل به تقدیم رسانند. مستوفیان عظام به نهج مقرر در دفاتر خلود عمل نمایند و در عهده شناسند تحریراً فی شهر ربیع الثانی سنه ۱۱۱۵ کاتبه ذیحی عمل محمدرضا.

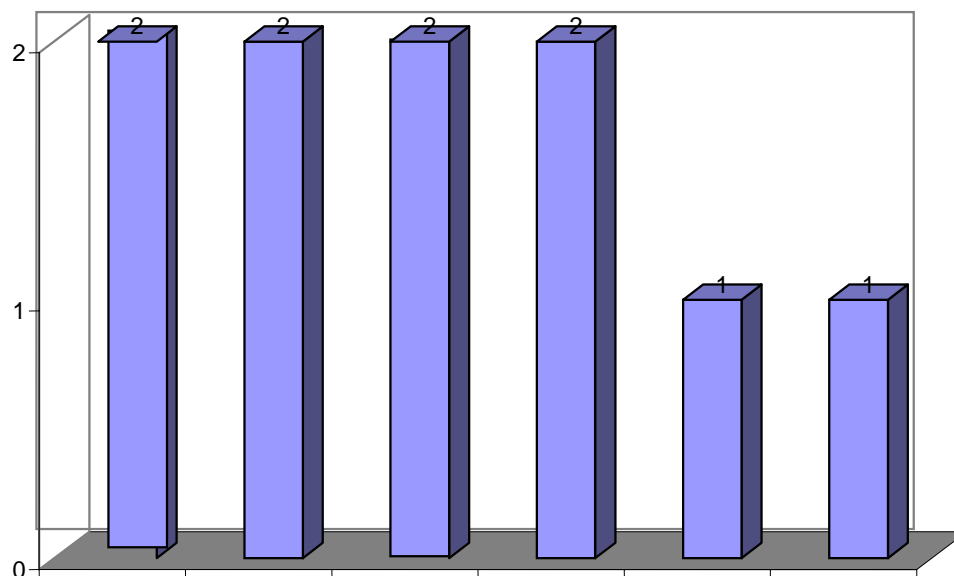
نقشه ۱. پراکندگی فرمان‌ها در شهر اصفهان.

نقشه ۲. پراکندگی فرمان‌ها در شهر یزد.

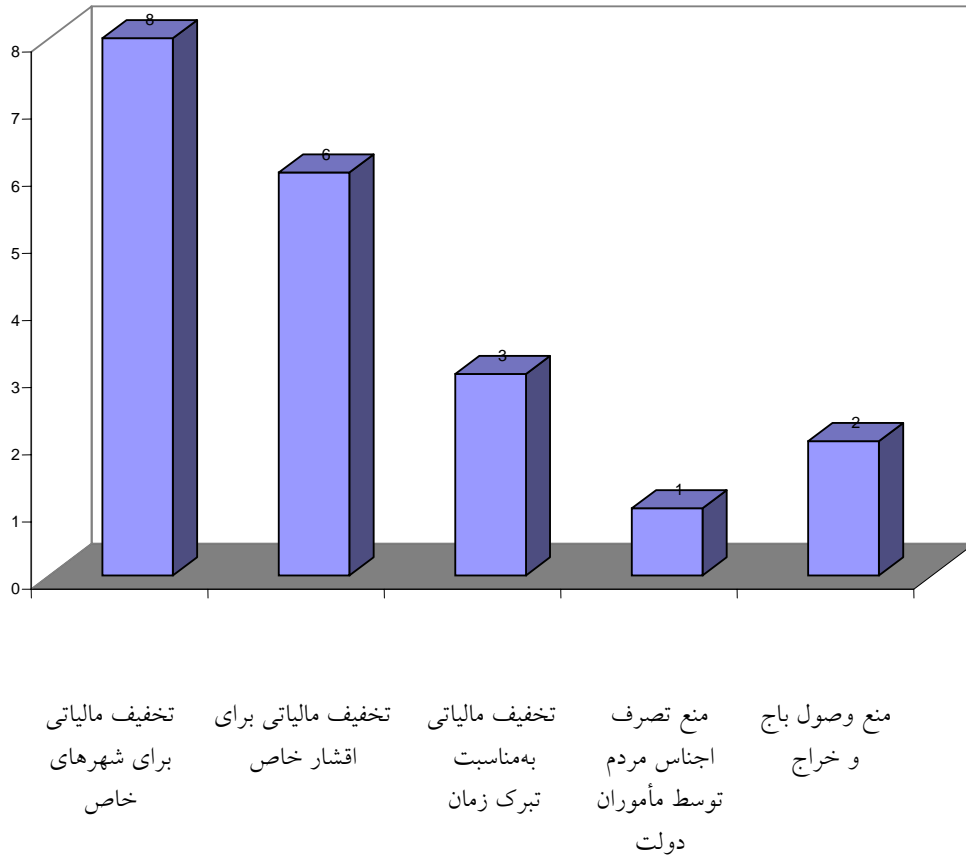

نقشه ۳. پراکندگی فرمان‌ها در شهر کاشان.

برانداختن مراکز فساد و فحشا	منع فروش و مصرف مواد مخدر و مسکرات	ممنوعیت برخی تفریحات و سرگرمی‌های اجتماعی	منع ملازمت مأموران نظامی بر مردم	منع سنت‌های مذهبی-اجتماعی	رفع بدعت‌ها و ستم‌های وارده به برخی مشاغل
-----------------------------	------------------------------------	---	----------------------------------	---------------------------	---

نمودار ۱. موضوعات اجتماعی در سنگ‌نوشته‌ها.

نمودار ۲. موضوعات اقتصادی در سنگ‌نوشته‌ها.

جدول ۱. پراکندگی جغرافیایی و مکانی فرمان‌های حکومتی دوره صفویه در سه شهر اصفهان، کاشان و یزد

مکان	مسجد جامع	مسجد امام	مسجد میرعماد	مسجد ذوالفقار	مسجد شاه طهماسب	بقعه امامزاده اسماعیل	بازار	مجموع
اصفهان	۶	۳	-	۱	-	۱	-	۱۱
یزد	۴	-	-	-	۱	-	-	۵
کاشان	-	-	۹	-	-	-	۱	۱۰
مجموع								۲۶

جدول ۲. گاهنگاری و پراکندگی فرمان‌های مورد مطالعه

ردیف	نام پادشاه	تاریخ فرمان	محل نصب
۱	شاه اسماعیل اول	۹۱۱ هجری قمری	مسجد جامع اصفهان
۲	شاه طهماسب اول	۹۳۲ هجری قمری	مسجد میرعماد کاشان
۳	شاه طهماسب اول	۹۴۱ هجری قمری	مسجد میرعماد کاشان
۴	شاه طهماسب اول	۹۶۹ هجری قمری	مسجد شاه طهماسب یزد
۵	شاه طهماسب اول	۹۷۹ هجری قمری	مسجد میرعماد کاشان
۶	شاه طهماسب اول	۹۸۱ هجری قمری	مسجد میرعماد کاشان
۷	شاه طهماسب اول	فاقد تاریخ	مسجد جامع اصفهان
۸	شاه طهماسب اول	فاقد تاریخ	مسجد جامع اصفهان

مسجد جامع اصفهان	فاقد تاریخ	شاهطهماسب اول	۹
مسجد جامع اصفهان	فاقد تاریخ	شاههماسب اول	۱۰
مسجد جامع اصفهان	فاقد تاریخ	شاهطهماسب اول	۱۱
بازار کاشان	۹۹۹ هجری قمری	شاهعباس اول	۱۲
مسجد میرعماد کاشان	۹۹۹ هجری قمری	شاهعباس اول	۱۳
مسجد میرعماد کاشان	۱۰۰۲ هجری قمری	شاهعباس اول	۱۴
مسجد میرعماد کاشان	۱۰۲۲ هجری قمری	شاهعباس اول	۱۵
مسجد جامع یزد	۱۰۲۲ هجری قمری	شاهعباس اول	۱۶
مسجد امام اصفهان	۱۰۳۵ هجری قمری	شاهعباس اول	۱۷
مسجد ذوالفقار اصفهان	۱۰۳۷ هجری قمری	شاهعباس اول	۱۸
مسجد جامع اصفهان	فاقد تاریخ	شاهعباس اول	۱۹
مسجد امام اصفهان	۱۰۳۸ هجری قمری	شاهصفی	۲۰
مسجد جامع یزد	۱۰۴۶ هجری قمری	شاهصفی	۲۱
مسجد جامع یزد	۱۰۴۷ هجری قمری	شاهصفی	۲۲
مسجد میرعماد کاشان	۱۰۴۷ هجری قمری	شاهصفی	۲۳
مسجد میرعماد کاشان	۱۱۰۶ هجری قمری	شاهسلطان حسین	۲۴
بقعه امامزاده اسماعیل اصفهان	۱۱۱۵ هجری قمری	شاهسلطان حسین	۲۵
مسجد جامع یزد	۱۱۱۵ هجری قمری	شاهسلطان حسین	۲۶

تصویر ۱. تعدادی از فرامین حکومتی بر سردر مسجد میرعماد کاشان.
(آرشیو عکس بنیاد فرهنگ کاشان، عکاس: عباس فلاحکار)

تصویر ۲. شیوه نگارش فرمان بر سردر مسجد میرعماد کاشان.

(آرشیو عکس بنیاد فرهنگ کاشان؛ عکاس: عباس فلاحکار)

تصویر ۳. فرامین شماره ۱ و ۷ در ایوان جنوبی مسجد جامع اصفهان.
(عکاس: نگارندگان)

جدول ۳. خلاصه اطلاعات سنگ‌نوشته‌های حکومتی مورد مطالعه

ملاحظات	منبع	نوع خط	محل نصب	شهر	موضوع	نام صادرکننده	تاریخ فرمان	ردیف
مؤکد به لعنت‌نامه، این فرمان و فرمان شاه‌طهماسب در زیر آن به‌جای یک صفحه بزرگ کاشیکاری از قرن نهم هجری قمری نصب شده‌اند. (هنرفور، ۱۳۴۴: ۸۶)	هنرفور، ۱۳۴۴: ۸۶-۸۸	ثلث	مسجد جامع اصفهان - در سمت راست مدخل صفا صاحب به گنبد نظام‌الملک	اصفهان	منع گرفتن پول و صدور حواله به خان‌ها و محلات اصفهان	شاه اسماعیل اول	۹۱۱ ق. ه.	۱
مؤکد به لعنت‌نامه، نام شاه در فرمان نیامده است.	نراقی، بی تا: ۲۱۸	نستعلیق	سردر مسجد میرعماد	کاشان	منع گرفتن باج و خراج غیرمعمول تحت هر عنوان از اهالی	شاه طهماسب اول	۹۲۲ ق. ه.	۲
مؤکد به لعنت‌نامه، حاوی سه بیت شعر. عبارت «حکم مطاع واجب‌الاتباع صادر گشته» در میانه فرمان آمده است.	نراقی، بی تا: ۲۱۲	نستعلیق	سردر مسجد میرعماد	کاشان	برانداختن شرابخانه‌ها و قمارخانه‌ها، کبوتربازی و مراکز فساد و فحشا، خارج کردن مقرری آنها از دفاتر، منع ریش تراشیدن و طنپورزدن و دیگر آلات لهو و منع نقاره‌زدن در اماکن متبرکه، بازداشتن پسران جوان از خدمت در حمام‌ها و تنبیه کسانی که مرتکب امور فوق شوند	شاه طهماسب اول	۹۴۱ ق. ه.	۳

ملاحظات	منبع	نوع خط	محل نصب	شهر	موضوع	نام صادرکننده	تاریخ فرمان	ردیف
در متن فرمان ذکر شده است که در مسجد جامع نصب شود ولی در مسجد شاهطهماسب نصب شده است. نام شاه در فرمان نیامده است. این فرمان قبلاً در ستون طرف چپ محراب این مسجد نصب بوده است.	افشار، ۱۳۵۴: ج ۲، ص ۲۰۹-۲۰۷	نسخ	شهبستان مسجد شاهطهماسب	یزد	تخفیف وجوه تمغوات یزد	شاه طهماسب اول	۹۶۹ ق. ه. ق.	۴
مؤکد به لعنتنامه	نراقی، بی تا: ۲۱۹	نستعلیق	سردار مسجد میرعماد	کاشان	تخفیف مالیاتی برای دکانین محترقه روستاهای فین و رهق کاشان، تا در امر زراعت کوشش کنند	شاه طهماسب اول	۹۷۹ ق. ه. ق.	۵
مؤکد به لعنتنامه	نراقی، بی تا: ۲۱۴-۲۱۵	نستعلیق	سردار مسجد میرعماد	کاشان	رفع بدعت‌ها و ستم‌های وارده به عمل صابون‌خانه‌های ممالک محروسه (خصوصاً کاشان) و عدم ایجاد مزاحمت برای صابون‌پزان	شاه طهماسب اول	۹۸۱ ق. ه. ق.	۶
مؤکد به لعنتنامه، فاقد تاریخ در زیر فرمان شاه‌اسماعیل	هنر فر، ۱۳۴۴: ۸۸-۹۰	ثلث برجسته	مسجد جامع اصفهان - در سمت راست مدخل صفا صاحب به گنبد نظام‌الملک	اصفهان	تخفیف دو هزار تومان مالیات برای توابع اصفهان	شاه طهماسب اول	فاقد تاریخ	۷

ردیف	تاریخ فرمان	نام صادرکننده	موضوع	شهر	محل نصب	نوع خط	منبع	ملاحظات
۸	فاقد تاریخ	شاه طهماسب اول	تخفیف وجوه چوپان‌بیک دارالسلطنه اصفهان از ابتدای تنگ‌نیل به شکرگزاری غلبه بر دشمنان (ازبکان)	اصفهان	مسجد جامع - دالان ورودی	ثلث برجسته	هنرفر: ۱۳۴۰-۱۵۴	نام شاه در فرمان نیامده و احتمالاً محل تاریخ شکسته شده است.
۹	فاقد تاریخ	شاه طهماسب اول	تخفیف وجوه راهداری ماکولات	اصفهان	مسجد جامع - دالان ورودی	نستعلیق	هنرفر: ۱۳۴۰-۱۵۵	—
۱۰	فاقد تاریخ	شاه طهماسب اول	تخفیف مالیات برای اصناف برخی توابع اصفهان، متمم احکام قبلی	اصفهان	مسجد جامع - دالان ورودی	نستعلیق برجسته	هنرفر: ۱۳۴۰-۱۵۷	مؤکد به لغت‌نامه، سال ۹۷۱ که در متن فرمان ذکر شده، احتمالاً سال فرامین قبلی است. تاریخ این فرمان باید بعد از سال ۹۷۱ باشد.
۱۱	—	شاه طهماسب اول	منع ورود امرای عظام و مقربان و ملازمان پادشاهی به خانه و کاشانه مردم	اصفهان	مسجد جامع - بین گنبد نظام‌الملک و چهلستون مجاور آن در ضلع غربی گنبد	ثلث برجسته	هنرفر: ۱۳۴۰-۸۳-۸۶	مؤکد به لغت‌نامه. نام شاه در فرمان نیامده است.
۱۲	۹۹۹ ق. ه. ق.	شاهعباس اول	اختصاص تخفیف مالیاتی به کارگاه‌های ابریشم باقی کاشان	کاشان	بازار کاشان - در نزدیکی تیمچه امین‌الدوله	نستعلیق	مشاهده شخصی	مؤکد به لغت‌نامه. نام شاه در فرمان نیامده است.
۱۳	۹۹۹ ق. ه. ق.	شاهعباس اول	تخفیف مبلغ ۴۰ تومان تبریزی دلالی کاشان. فرمان به مستوفیان دیوان عالی تا هر ساله مبلغ مذکور را وارد خرج کنند و بدان علت حواله و اطلاقی نکنند.	کاشان	سردر مسجد میرعماد	نستعلیق	نراقی، بی: تا: ۲۲۴	مؤکد به لغت‌نامه. حاوی ۶ بیت شعر. نام شاه در فرمان نیامده است.

ملاحظات	منبع	نوع خط	محل نصب	شهر	موضوع	نام صادرکننده	تاریخ فرمان	ردیف
مؤکد به لعنتنامه، در بالای این فرمان، ۶ بیت شعر مبنی بر تقاضای خضرائ اصف حاکم کاشان در صدور فرمان از طرف شاه و نیز تاریخ فرمان آمده است.	نراقی، بی تا؛ ۲۲۴-۲۲۷	نستعلیق	سر در مسجد میرعماد	کاشان	منع گرفتن عوارض کیالی و قیاداری و نیز عوارض دفن مردگان	شاهعباس اول	۱۰۰۲ ق. ه. ق.	۱۴
مؤکد به لعنتنامه	نراقی، بی تا	نستعلیق	سر در مسجد میرعماد	کاشان	تخفیف مالیاتی در ماه رمضان به رعایای شیعه کاشان و فرمان به زمینداران که در ماه رمضان طلبی از رعایا نکنند.	شاهعباس اول	۱۰۲۲ ق. ه. ق.	۱۵
عمل سلطان محمود یزدی؛ کتیبه در متن و حاشیه؛ نام شاه در فرمان نیامده است.	افشار، ۱۳۵۴؛ ۱۳۷-۱۳۸	نسخ	دالان ورودی مسجد جامع	یزد	رفع بدعتها و تخفیف وجوهات دارالعباده یزد از ابتدای اودیل. تخفیف وجوه تفنگچی ها، رعایت دخل و خرج در سال اودیل	شاهعباس اول	۱۰۲۲ ق. ه. ق.	۱۶
مؤکد به لعنتنامه، در متن ذکر شده است؛ در جواب فصلی از فصول عالیحضرت محمد ابراهیم	هنرفر، ۱۳۴۴؛ ۴۴-۴۵	نستعلیق برجسته	مسجد امام - غرب ایوان جنوبی	اصفهان	تخفیف مالیاتی برای بازار ریسمان اصفهان و بخشش هشتادوچهار تومان وکسری دلالی بازار ریسمان از ابتدای توشقان نیل	شاهعباس اول	۱۰۳۵ ق. ه. ق.	۱۷
نام شاه در فرمان نیامده است. در فرمان سال ۱۰۳۸ مسجد امام اصفهان، به فرمانی با سال ۱۰۲۱ یا همین موضوع اشاره شده ولی احتمالاً منظور همین فرمان بوده است.	رفعی مهرآبادی، ۶۱۷: ۱۳۵۲	نستعلیق برجسته	مسجد نوالفقار (فضای فعلی صحن)	اصفهان	منع گرفتن عوارض و مالیات از جماعت سلمانی و سلیمانی اصفهان تحت هر عنوان	شاهعباس اول	۱۰۳۷ ق. ه. ق.	۱۸

ردیف	تاریخ فرمان	نام صادرکننده	موضوع	شهر	محل نصب	نوع خط	منبع	ملاحظات
۱۹	فاقد تاریخ	شاهعباس اول	تخفیف مالیاتی در ماه رمضان برای رعایای اصفهان از ابتدای توشقان‌نیل	اصفهان	مسجد امام - شرق ایوان جنوبی	نستعلیق برجسته	هنرفر، ۱۳۴۴: ۴۴۵-۴۴۶	فاقد تاریخ، نام شاه در فرمان نیامده ولی با توجه به لوح غربی احتمالاً مربوط به شاهعباس است.
۲۰	۱۰۳۸ ق. ه.	شاهصفی	بخش عوارض بعضی از اصناف سلمانی و سلیمانی اصفهان؛ فرمان به حکام و تئولداران و سربلوکان محال و مخصوصاً خاصه‌تراش جهت رفع تکلیف دیوانی تحت هر عنوان از جماعات سلمانی	اصفهان	مسجد امام - ایوان شمالی	نستعلیق برجسته	هنرفر، ۱۳۴۴: ۴۳۴-۴۳۶	مؤکد به لعنت‌نامه، نام شاه در فرمان نیامده است. با توجه به تاریخ فوت شاهعباس (۲۴ جمادی الاول ۱۰۳۸ ه. ق.)، این فرمان احتمالاً متعلق به شاهصفی است.
۲۱	۱۰۴۶ ق. ه.	شاهصفی	تخفیف مال و حقوق دیوانی جماعات کهنه‌فر و نشان و کهنه‌چینان، آینه‌داران و رنگ‌بندان و غیره از ابتدای سیچقان‌نیل؛ پس‌دادن وجوه باز یافت‌شده از جماعت کاویان و ...	یزد	دالان ورودی مسجد جامع	نسخ	افشار، ۱۳۵۴: ۱۴۱-۱۴۳	عمل محمد امین ولد سلطان محمود سنگتراش یزدی
۲۲	۱۰۴۷ ق. ه.	شاهصفی	تخفیف رسوم میرشکارباشی از ابتدای بارس‌نیل برای جماعت صیادان دام گیر و ممرگیر و کوه‌گرد، سلاحان، ماهی‌بریزان و ماهی‌گیران، کیوتربازان و بهله‌دوزان و کیسه‌دوزان، مرغ‌فروشان و لالافروشان، جگر‌بریزان و سایر جماعات متعلق به قوشخانه	یزد	دالان ورودی مسجد جامع	نسخ	افشار، ۱۳۵۴: ۱۳۳-۱۳۵	نام شاه در فرمان نیامده است

ردیف	تاریخ فرمان	نام صادرکننده	موضوع	شهر	محل نصب	نوع خط	منبع	ملاحظات
۲۳	۱۰۴۷ ق.ه.ق	شاهصفی	ممنوعیت تصرف اجناس خوراکی توسط حکام در میان عربان کاشان تحت عنوانین یوزباشی و بارانداز	کاشان	سر در مسجد میرعماد	نستعلیق	نراقی، بی تا؛ ۲۲۲	حاوی یک بیت شعر
۲۴	۱۱۰۶ ق.ه.ق	شاهسلطان حسین	ممنوعیت قماربازی و شطرنج، برانداختن قاحشه خانه‌ها و قمارخانه‌ها و جلوگیری از فروش مواد مخدر و مسکرات، تنبیه و مجازات مرتکبان امور فوق، منع اهالی و اوباش از کبوتربازی و گرگدوانی و نگه داشتن گاو و قوچ و سایر حیوانات به منظور جنگ و پرخاش	کاشان	صحن مسجد میرعماد	نستعلیق	نراقی، بی تا؛ ۲۳۰	نام شاه در فرمان نیامده است. در میانه فرمان، یک بار عبارت «امیر عالم مطیع شرف نفاذ یافت» نیز آمده است.
۲۵	۱۱۱۵ ق.ه.ق	شاهسلطان حسین	معافیت مردم محله امامزاده اسماعیل از براقپوشی و بستن نخل در ایام عاشورا	اصفهان	بقعه امامزاده اسماعیل (بر دیوار حیاط)	ثلث برجسته	هنرفر، ۱۳۴۴؛ ۵۳۵-۵۳۷	اشاره به اینکه هر ساله حکم مجدد نطلبند. در فرمان ذکر شده است: برطبق عرض عالیجاه مقرب‌الخالقانی جالیئوس‌الزمانی حکیم‌باشی.
۲۶	۱۱۱۵ ق.ه.ق	شاهسلطان حسین	منع مأموران نظامی از ملازمت اجباری با سکنه یزد خصوصاً شعر باقان؛ فرمان به وزرای دارالعباده یزد برای جلوگیری از تعدی مین‌باشیان و یوزباشیان بر رعایا	یزد	دالان ورودی مسجد جامع	نسخ	افشار، ۱۳۵۴؛ ۱۳۱-۱۳۲	مؤکد به لعنت‌نامه، نام شاه در فرمان نیامده است. بنا به درخواست میرزاخسن - وزیر دارالعباده یزد - صادر شده است

پی‌نوشت‌ها

۱. کریم خان زندیه معتقد بود برای دفع پلیدی و رفع آلودگی شهریان نیز «خراباتی» لازم است: «... و بدین جهت در شهر شیراز در محلی دور از خانه‌های مردم شهر خراباتی قرار داد که مردم آن را «خیل‌نامه» می‌نامیدند و جمعی از فواحش را در آن جای داد...» (راوندی، ۱۳۶۸: ۵۰۰؛ به نقل از: رستم‌التواریخ، ص ۳۳۱-۳۲۹).
۲. بنا به قول شاردن، «ایرانیان قمار را طاس‌بازی می‌خوانند... مشعلدارباشی که یکی از صاحب‌منصبان عالیمقام دربار می‌باشد... مأمور رسیدگی به امور قمار و اخذ جرایم از مقامران می‌باشد.» (شاردن، ۱۳۵۰: ۱۹۳).
۳. از جمله آثار و شواهد علاقه به این نوع حیوان را می‌توان برج‌های کبوتر دانست که از دوره‌های مختلف در مناطق مرکزی ایران باقی مانده است. رسم کبوتربازی از قرن چهارم و پنجم هجری معمول بوده است: «... و چون کبوتربازان برای مردم ایجاد مزاحمت می‌کردند، گاهی از طرف فرمانروایان دستور جلوگیری از آنان داده می‌شد...» (راوندی، ۱۳۶۸: ۴۴-۴۳). بنا به نوشته‌های شاردن نیز «... کفتربازی با وجود ممنوعیت رسمی، یکی از تفریحات و مشغولیات عوام‌الناس در دهات و حتی شهرها به‌شمار می‌رود.» (شاردن، ۱۳۵۰: ۱۲۳).
۴. به‌طور کلی، پس از استقرار حکومت صفویه، موسیقی راه افول پیموده است. شاه‌اسماعیل علاقه‌ای به چنین مسائل ذوقی نداشت. در دوره شاه‌طهماسب نیز بازار موسیقی سخت بی‌رونق بود. تنها در دوران کوتاه شهریاری شاه‌اسماعیل دوم، مطربان و خنیاگرانی که در دوره شاه‌طهماسب پراکنده شده بودند، مجدداً به اردوی شاه جدید گراییدند. (راوندی، ۱۳۴۵)
۵. راجع به سابقه گرگ‌دوانی اطلاعات دقیقی در دست نیست. بنا به نوشته راوندی، «... در دوره زمامداری اوزون‌حسن، یکی از تفریحات عمومی، جنگ گرگ با انسان بود.» (همان، ص ۴۷). مرکز این بازی در شهر اصفهان میدان نقش جهان بود که مرکز بازی چوگان در دوره صفویه نیز همان‌جا بود (طاهری، بی‌تا). آن‌طور که پیتر و دلاواله گزارش داده است، در میدان شاه، انبوهی از خلاق حلقه می‌زدند و سپس فراشان گرگ بزرگی را که به زنجیر بسته شده بود، می‌آوردند و در بین مردم رها می‌کردند. نقش جمعیت در این بازی آن بود که چون گرگ را می‌دیدند، غوغایی به‌راه می‌انداختند تا گرگ خشمگین شود و به‌سوی آنها هجوم برد؛ سپس جا خالی می‌کردند و این بازی از نو تکرار می‌شد و تا مدتی ادامه داشت...» (همان؛ به‌نقل از سفرنامه پیتر و دلاواله، ص ۱۶۲).

۶. اولناریوس، در شرح مسافرت به ایران و دیدنی‌های شهر قزوین، از مراسم جنگ دو قوچ گزارش می‌دهد که داروغه شهر قزوین «...برای آنکه به سفر ابد نگذرد» ترتیب داده بود. (اولناریوس، ۱۳۶۳: ۱۵۷)

۷. «تمغا» حقوقی است که از صنعت و مشاغل مختلف و پیشه‌های مختلف شهری، اعم از تجارت کلی یا خرده‌فروشی، اخذ می‌شده است. تمغا را در ایران و کشورهای مجاور آن، نخستین بار خوانین مغول متداول و معمول کردند (پارسادوست، ۱۳۷۷). در *دانشنامه جهان اسلام*، درباره تمغا آمده است: «...چون مأموران دولتی (تمغاچیان) پس از دریافت مالیات بر قبض‌های مالیاتی و رسید مهر می‌زدند، به تدریج انواع مالیات و عوارض تمغا نامیده شد... تمغا همچنین به معنی جزیه و زکات و باج به کار می‌رفت... (دانشنامه جهان اسلام، ۱۳۸۳: ج ۸، ص ۱۸۷-۱۸۳). این مالیات را در سراسر دنیای اسلام، فقیهان غیرمشروع می‌دانستند. شاه‌طهماسب برای لغو این مالیات، به رؤیای صادقه متوسل شد. (پارسادوست، ۱۳۷۷: ۶۹۹)

۸. بنیچه: جمعی را گویند که بر اصناف حرفت و املاک می‌بندند. بنیچه ظاهراً از واژه «بن» به معنی «ریشه» اخذ شده و به معنی اساسنامه و در اصطلاح مالیه سابق عبارت از صورت تقسیم مالیات هر ده بر آب و خاک آن ده است که سهم هر جریب زمین با ساعت آب یعنی واحد مالیاتی را معین و بدهی هر ملک را از کل مبلغ مالیات مشخص کند. (دهخدا، ۱۳۷۷: ج ۴، ص ۵۰۴۷، ذیل «بنیچه»)

۹. پارسادوست نیز این عبارت را به نقل از *تذکره الملوک* (۱۳۳۲) به نقل از پتروشفسکی (ص ۷۴۳) آورده است.

۱۰. «فصاد» به معنی «رگ‌زن» است.

۱۱. «چرخگران» احتمالاً کسانی بودند که به ساخت ظروف نقره و مس، خنجر و تیغ و مانند آن اشتغال داشتند. (دهخدا، ۱۳۷۷: ج ۶، ص ۸۱۰۹، ذیل «چرخگر»)

۱۲. «الام» نوعی خراج است که رعایا به مالکان می‌پرداختند؛ پول اخراجات به هر اسم و رسم که باشد. (همان، ج ۲، ص ۳۱۷۱، ذیل «الام»)

۱۳. «دست‌انداز» نام نوعی خراج نقدی است که پیش از این از قراء می‌گرفتند. (یادداشت مرحوم دهخدا از *مرآت البلدان*، ج ۱، ص ۳۳۷)؛ (دهخدا، ۱۳۷۷: ج ۷، ص ۱۰۸۳۴، ذیل «دست‌انداز»)

۱۴. «سلامی» هدیه و پیشکشی است که به شخص بزرگی می‌دهند (ناظم‌الاطبا)، سلامانه. (دهخدا، ۱۳۷۷: ج ۹، ص ۱۳۷۱۳، ذیل «سلامی»)

۱۵. «نوروزی» هدیتی است که به مناسبت جشن نوروز، رعیت یا درباریان به خدمت بزرگان و شاهان برند. (همان، ج ۱۵، ص ۲۲۸۳۷، ذیل «نوروزی»)
۱۶. «کهنه‌فروشان» کسانی بودند که قماش‌های کهنه و اشیای مستعمل را بر دست و دوش می‌گرفتند و می‌فروختند. (همان، ج ۱۲، ص ۱۸۷۹۷، ذیل «کهنه‌فروش»)
۱۷. «کهنه‌چینی» شغل تخت گیوه درست کردن است. (افشار، ۱۳۵۴: ج ۲، زیرنویس)
۱۸. «گاوگله‌بانان»، منظور «چوپانان گاو» هستند. (همان، ج ۱۲، ص ۱۸۹۳۱، ذیل «گاوگله‌بان»)
۱۹. ماماچه: قابله (ناظم‌الاطباء؛ از آنندراج). (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۱۳، ص ۲۰۰۰۶، ذیل «ماماچه»)
۲۰. مشاطگان: آرایشگران.
۲۱. «تون‌بان» و یا احتمالاً «تون‌تاب» از «تون» به معنی «گلخن» + «تاب» مخفف «تابنده»، آن که تون حمام را سوزاند. (از یادداشت‌های به خط مرحوم دهخدا؛ دهخدا، ۱۳۷۷: ج ۷، ص ۵۷۱۵، ذیل «تون‌تاب»)
۲۲. «منقی» شغلی شبیه آجیل‌فروشی فعلی است. (افشار، ۱۳۵۴: ج ۲، ص ۱۴۳، زیرنویس)
۲۳. شودمالان: شودمالی، شغل آهاردادن منسوجات است. (همان، ص ۱۴۳، زیرنویس)
۲۴. دشتبان: نگاهبان دشت، پاسبان کشتزار و مزرعه. (دهخدا، ۱۳۷۷: ج ۷، ص ۱۰۹۰۱، ذیل «دشتبان»)
۲۵. «لش‌کشان» احتمالاً افرادی بودند که لش‌گوسفند و سایر حیوانات را به دکان‌های قصابی می‌بردند. (همان، ج ۱۳، ص ۱۹۶۸۹)
۲۶. «لولیان» اقوامی بودند که بنا به یک نقل قول از هندوستان به ایران آمده‌اند. نوع زندگی آنان، فالگیری، آهنگری، آوازه‌خوانی، رقاصی، طلسم‌سازی، جادوگری، گاوبازی و غیره است... (همان، ج ۱۳، ص ۱۹۸۳۵)
۲۷. «بهله» پوستی باشد که ترکیب پنجه دست دوزند و میرشکاران چرخ و باز در دست کشند و آن را دستک شکاری نیز گویند (آنندراج). (دهخدا، ۱۳۷۷: ج ۴، ص ۵۱۲۴، ذیل «بهله»). منظور از «بهله‌دوزان» در متن فرمان احتمالاً دوزندگان این نوع دستکش بوده است.
۲۸. کیسه‌دوزان: دوزندگان کیسه.
۲۹. لالا: (این کلمه عربی است و در فارسی به تخفیف لالا و همیشه صفت لولو آید)، درخشنده. (دهخدا، ۱۳۷۷: ج ۱۳، ص ۱۹۵۵۰، ذیل «لالا»). «لالافروشان» در متن فرمان احتمالاً به معنای «لولوفروشان» و «جواهر فروشان» است.

۲۵۲ فرهنگ، ویژه تاریخ

۳۰. احتمالاً منظور از رسوم میرشکارباشی، مالیاتی است که جماعات قوشخانه سلطنتی به میرشکار – که رئیس و مهتر شکارچیان شاه بوده است – می پرداخته‌اند.
۳۱. قوشچی: نگاهدار قوش، کسی که نگهبان پرندگان شکاری است. (دهخدا، ۱۳۷۷: ج ۱۲، ص ۱۷۸۰۹، ذیل «قوشچی»)
۳۲. «مواشی» مالیات مربوط به چهارپایان است. (همان، ج ۱۴، ذیل «مواشی»)
۳۳. «خلقانی» به معنی «کهنه‌خر» است، آن که کالا و متاع کهنه می‌خرد، آن که کالای کهنه می‌فروشد (یادداشت به خط مؤلف). (دهخدا، ۱۳۷۷: ج ۷، ص ۹۹۲۶، ذیل «خلقانی»)
۳۴. «برد» نوعی از جامه است، قماش که از پشم شتر سازند (ملخص اللغات حسن خطیب). (دهخدا، ۱۳۷۷: ج ۳، ص ۴۵۴۴، ذیل «برد»)
۳۵. «میزر» یا «مئزر»، عمامه و دستار و مندیلی است که بر سر بندند (ناظم‌الاطبا). (دهخدا، ۱۳۷۷: ج ۱۴، ص ۲۱۹۸۲، ذیل «میزر»)
۳۶. «ساوری» اصطلاحی ترکی و مترادف با «پیشکش» فارسی است (پارسادوست، ۱۳۷۷: ۷۰۹). پیشکش انواع مختلفی داشت و در دوره صفویه بخشی از درآمد دولت را تشکیل می‌داد. شاردن در این مورد می‌نویسد: «...نوعی مالیات وجود دارد شبیه آنکه در فرانسه مالیات بر اغنیا می‌نامند و وسیله اغتنام عمده‌ای برای ثروت شاه است و آن عبارت است از انعامی که پادشاه، ناظران و حکام ایالات و مباحران و وزیران را به پرداخت آن ناگزیر می‌کند.» (شاردن، ۱۳۴۵: ج ۸، ص ۲۸۷).
۳۷. بر سطح سنگ‌نوشته‌ها، برخی کلمات به علت فرسایش، ساییدگی و غیره خوانا نیستند که با علامت [...] در متن نشان داده شده‌اند.
۳۸. قلع باب: از بیخ برکندن.
۳۹. بنگخانه: محل استعمال حشیش.
۴۰. بوزه: شراب برنج. (دهخدا، ۱۳۷۷: ج ۴، ص ۵۰۷۰)
۴۱. بیت اللطف: فاحشه‌خانه. (همان، ص ۵۱۴۴، ذیل «بیت اللطف»)
۴۲. امارد: پسران جوان. (همان، ج ۳، ص ۳۳۰۱، ذیل «امارد»)
۴۳. صفایح: ج صفیحه. پهنه گیتی.
۴۴. فحوا: معنا و مضمون. (همان، ج ۱۱، ص ۱۶۹۸۳، ذیل «فحوا»)
۴۵. دارالسلخ: سلاخ‌خانه.

۴۶. دارالحریر: محل تولید ابریشم یا بافت پارچه‌های ابریشمی.
۴۷. رصاد: شبگرد، پاسبان شب در سپاه، گیرنده باج راه (از ناظم‌الاطبا). (دهخدا، ۱۳۷۷: ج ۸، ص ۱۲۱۰۱، ذیل «رصاد»). منظور از رصادی در متن فرمان احتمالاً نوعی باج نگهبانی راه بوده است.
۴۸. کیالی: دستمزدی که به وزن‌کننده محصول پردازند (فرهنگ فارسی معین). (دهخدا، ۱۳۷۷: ج ۱۲، ص ۱۸۸۰۹)
۴۹. مراعی: سبزه‌زارها که ستوران را در آن چرانند (غیاث‌اللغات)؛ ج مرعی، در اصطلاح مالیه مالیات مرتع (فرهنگ فارسی معین)؛ مالیاتی که بابت میش‌ها و بزهای شیرده پرداخته می‌شود (فرهنگ فارسی معین). (دهخدا، ۱۳۷۷: ج ۱۳، ص ۴-۲۰۵۹۳، ذیل «مراعی»)
۵۰. انجار: انجاد: ج نجد، زمین‌های بلند (از آندراج). (دهخدا، ۱۳۴۲، شماره مسلسل: ۸۶، شماره حرف «الف» (بخش دوم): ۳۰۵)
۵۱. مستظهر: پشت گرم. (همان، ج ۱۳، ص ۲۰۸۲۳)
۵۲. مستمال: مایل. (همان، ج ۱۳، ص ۲۰۸۳۷، ذیل «مستمال»)
۵۳. مستوثق: استوار. (همان، ص ۲۰۸۴۴، ذیل «مستوثق»)
۵۴. اعتساف: ظلم. (همان، ج ۲، ص ۲۹۱۲، ذیل «اعتساف»)
۵۵. هبوب: وزیدن باد.
۵۶. محترفه: پیشه‌وران و صنعتگران.
۵۷. منشور: فرمان‌های سرگشاده پادشاهان. (قائم مقامی، ۱۳۵۰)
۵۸. مبرور: قبول شده، پذیرفته شده.
۵۹. عساکر: ج عسکر، لشکریان، سپاهیان.
۶۰. اعادی: جمع اعداء، دشمنان.
۶۱. منکوب گشته: زیان‌رسیده، متضرر. (یادداشت مرحوم دهخدا؛ دهخدا، ۱۳۷۷: ج ۱۴، ص ۲۱۷۰۱، ذیل «منکوب»)
۶۲. مستحفظان: راهبانان، نگهبانان راه‌ها.
۶۳. عواصف: ج عاصف: بادهای سخت و تند (غیاث‌اللغات). (دهخدا، ۱۳۷۷: ج ۱۳، ص ۱۶۴۲۶، ذیل «عواصف»)
۶۴. مرکوز گشتن: خاطر نشان شدن، نقش بستن در ذهن. (همان، ج ۱۳، ص ۲۰۷۰۱، ذیل «مرکوز»)

۲۵۴ فرهنگ، ویژه تاریخ

۶۵. مضماری: میدان جنگ. (همان، ج ۱۳، ص ۲۱۰۴۴، ذیل «مضماری»)
۶۶. فخام: احتمالاً منظور «بلندمرتبانگان» است.
۶۷. ملحوظ: مورد توجه و التفات قرار دادن (همان، ج ۱۴، ص ۲۱۴۶۶، ذیل «ملحوظ»)
۶۸. دفاتر خلود: در دوره صفوی، رونوشت کلیه ارقام و احکام و نشان‌ها و پروانه‌ها و اسناد را در دفاتری ثبت می‌کردند و به آنها دفاتر خلود می‌گفتند و محلی را که این دفاتر در آنجا نگهداری می‌شد، انبار دفترخانه دیوان اعلی و متصدی آنجا را «دفتردار» می‌نامیدند. (قائم مقامی، همان، ص ۳۳)
۶۹. فصل: گزارش‌ها و عرایض امرای سرحد و حکام ولایات که در آن مشکلات و مسائل اداری و دیوانی و حکومتی مربوط به محدوده مسئولیت آنان به عرض پادشاه رسانیده می‌شد تا درباره آنها کسب تکلیف شود. فصول را پس از آنکه به مهر پادشاه مهور می‌شد، به مهر انگشتی که به «مهر آثار» معروف بود، می‌رساندند. (همان، ص ۱۱۴-۱۰۹)
۷۰. مکمن: کمین‌گاه.
۷۱. حشو: مجموع.
۷۲. متهج: مسرور.
۷۳. «پروانچه» در دوره صفوی، نوعی از اسناد دیوانی بوده که آنها را مهر می‌کردند و در دفاتر دیوان ثبت نموده، مانند ارقام و فرمان‌های دیگر بر آنها طغرا می‌کشیدند. (همان، ص ۸۶)
۷۴. منکسر: شکسته شده.
۷۵. نهج: راه روشن و گشاده. (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۱۵، ص ۲۲۹۰۲، ذیل «نهج»)
۷۶. شست: طعمه.
۷۷. مخلب: فریبنده.
۷۸. نوایب: سختی‌ها.
۷۹. برایا: آفریدگان.
۸۰. قاطبه مردم: همه مردم.
۸۱. الکا: ملک و بوم و زمین (برهان قاطع) (از آندراج) (هفت کلزم) (ناظم‌الاطباء)... (همان، ج ۳: ص ۳۲۳۴، ذیل «الکا»)

کتابنامه

- افشار، ایرج. ۱۳۵۴. یادگارهای یزد. ج ۲. بی‌جا: سلسله‌انتشارات انجمن آثار ملی.
- افشار نادری، غلامرضا و لاکهارت، لارنس. ۱۳۷۷. نادرشاه، آخرین کشورگشای آسیا. ترجمه اسماعیل افشارنادری. تهران: دستان.
- التاریوس، آدام. ۱۳۶۳. سفرنامه (بخش ایران). ترجمه احمد بهپور. بی‌جا: سازمان انتشاراتی و فرهنگی ابتکار.
- پارسادوست، منوچهر. ۱۳۷۷. شاه‌طهماسب اول. تهران: نشر انتشار.
- جعفریان، رسول. ۱۳۷۸. صفویه از ظهور تا زوال. تهران: مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر.
- دانشنامه جهان اسلام. ۱۳۸۳. زیر نظر غلامعلی حداد عادل. تهران: بنیاد دایرةالمعارف اسلامی.
- دهخدا، علی‌اکبر. ۱۳۷۷. لغت‌نامه. زیر نظر محمد معین و سید جعفر شهیدی. ج ۲، ۳، ۴، ۵، ۶، ۷، ۸، ۹، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵. تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- راوندی، مرتضی. ۱۳۶۴. تاریخ اجتماعی ایران (حیات اقتصادی مردم ایران از آغاز تا ظهور اسلام). ج پنجم. بی‌جا: ناشر مؤلف.
- _____ . ۱۳۶۸. تاریخ اجتماعی ایران. ج هفتم. بی‌جا: ناشر مؤلف.
- رفیعی مهرآبادی، ابوالقاسم. ۱۳۵۲. آثار ملی اصفهان. تهران: انجمن آثار ملی.
- رویمر، ه. ر. ۱۳۸۴. «برآمدن صفویان». در: تاریخ ایران (دوره صفویان)، پژوهش در دانشگاه کمبریج. چاپ دوم، ترجمه یعقوب آژند، تهران: جامی.
- شاردن، ژان. ۱۳۴۵. سیاحتنامه. ج هشتم. ترجمه محمد عباسی. تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات امیرکبیر.
- _____ . ۱۳۵۰. سیاحتنامه. مجلد چهارم. ترجمه محمد عباسی. چاپ دوم. تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
- طاهری، ابوالقاسم. بی‌تا. تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران از مرگ تیمور تا مرگ شاه‌عباس. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- نراقی، حسن. بی‌تا. آثار تاریخی شهرستان‌های کاشان و نطنز. بی‌جا: انجمن آثار ملی.
- هنر فر، لطف‌الله. ۱۳۴۴. گنجینه آثار تاریخی اصفهان (آثار باستانی، الواح و کتیبه‌های تاریخی در استان اصفهان). اصفهان: بی‌تا.